

*Др Ристо Вукчевић,
Економски факултет — Титоград*

Тенденције савремених кретања и перспектива села у Црној Гори

ОБУХВАТ ПРОБЛЕМА

Насловна тема је комплексна и може бити предмет опсежног мултидисциплинираног истраживања. Међутим, њена обрада у овом краћем раду има претензије да укаже само на неке важније промјене економско-социјалне структуре села, факторе који су проузроковали те промјене и тенденције њиховог дјелства, као и на глобалну визију будућности села. Тако ограничени задатак овог рада ослобађа нас подробније анализе бројних фактора, који су довели до трансформација села у протеклом периоду али, ипак, обавезују да се, макар сажето, анализирају најважнији.

Одређујући обухват овог краћег прилога потребно је дефинисати појам села, бар са становишта анализе у овом раду, као и истаћи најважније моменте који чине актуелним овакву врсту анализе.

Под појмом села подразумевамо не само сеоско насеље и његово становништво, као одређену (мање или више) хомогену просторну заједницу житеља, већ и његову основну економско-социјалну структуру у односу на економско-социјалну структуру друштва као цјелине.

Посебно треба подвући да су сеоска насеља, тако дефинисана, врло различита и то претпоставља доста висок степен уопштености када се третира појам села као репрезента свих села. При томе, подразумевамо да је свако насеље сеоско ако не спада у градско, тј. и мјешовита насеља третирамо као сеоска.

У нашој савременој свакодневници све се чешће говори о селу без сељака, о запуштености и „пражњењу” села, о селу као мјесту за викенд боравак итд. Нема сумње, свака од ових квалификација, макар непотпуно или пак деформисано, одражава процесе који се на селу збивају и указују на његове крупне промјене. Тренд тих промјена био је врло изразит па се с правом поставља питање каква је перспектива села, да ли и како треба дјеловати на узрочнике тих промјена или, како рјешавати њихове посљедице, односно да ли их треба рјешавати, преусмјеравати итд. Све су то крупна и сложена питања на која треба дати прави и пуни одговор. Заправо, научна анализа свих тих питања и визија кретања у будућности треба да чине основицу за изградњу стратешког односа на којем ће се темељити и доносити непосреднија рјешења.

Одговор на овако постављена питања биће у овом раду непотпун јер тако сложена проблематика, како је већ речено, изискује знатно опсежнији студијско-истраживачки рад него што је овај прилог.

Полазећи од изложеног наше даље излагање подијељено је на два краћа поглавља:

- Основне економско-социјалне промјене на селу и
- Битни фактори дугорочног развоја и очекивани правци даљих промјена на селу.

Наш осврт ће се више свести на постављање проблема и њихову макро анализу, и на тај начин настојати да допринесемо утврђивању њиховог рјешења, него што ћемо тежити „скицирању” елемената рјешења.

1. ОСНОВНЕ ЕКОНОМСКО-СОЦИЈАЛНЕ ПРОМЈЕНЕ НА СЕЛУ

Протекле три деценије остварене су врло значајне промјене на селу. Обим и суштина тих промјена могу се пратити преко бројних показатеља, почев од разних индикатора демографских промјена па до оних о промјенама структуре прихода и расхода сеоских домаћинстава. У овој анализи изгледа нам да ће бити сврсисходно да се илуструју најважније економске и демографске промјене јер се кроз ове изражавају и све остале важније промјене на селу.

1.1. БИТНЕ ПРОМЈЕНЕ ЕКОНОМСКЕ СТРУКТУРЕ

До прије неколико деценија, односно све до почетка убрзане послеријатне индустријализације, економска снага села, готово искључиво, била је заснована на пољопривредној производњи. Сеоско становништво, са ријетким изузецима, било је пољо-

привредно. Аграрна пренасељеност, екстензивна пољообрада, заостали сточни фонд, засновани на примитивној техници, и са ниским приносима, били су главна карактеристика села. Ове опште ознаке односиле су се на југословенско село у цјелини, поготово у подручјима која и данас имају третман привредно-недовољно развијених подручја. Такво стање најбоље илуструју следећи подаци:

— у 1948. години на 100 пољопривредних становника у Југославији било је 90 хектара обрадивих површина (у Црној Гори око 50 хектара);¹⁾

— пољопривредна производња учествовала је 1948. године око 39% у националном дохотку Југославије (у Црној Гори око 50%);²⁾

— друштвени производ пољопривреде по глави пољопривредног становништва (рачунато по цијенама 1966. године) био је нижи у 1948. години од просјека непољопривредних дјелатности око једну трећину (у Југославији за 37%, а у Црној Гори око 33%);³⁾

— просјечни приноси пшенице у 1974. години износили су 9,2 тс/ха а кукуруза 17,3 тс/ха (у Црној Гори 5,8 и 13,6 тс/ха).⁴⁾

Ови подаци јасно илуструју неразвијеност пољопривредне производње, а посредно и укупне привреде. Како је у првим поратним годинама пољопривредна производња била готово једини извор економске моћи села, то је врло очигледно да је оно било неразвијено, пренасељено и у незавидном економском положају.

Брзи процеси индустријализације, нарочито у прве двије послјератне деценије, проузроковао је крупне промјене на селу. Оне су захватиле сваку републику и покрајину, а поготово оне њихове дијелове који су нешто ближе привредним центрима и кључним саобраћајницама. Процес привредне и економско-социјалне трансформације састојао се и испољавао у брзом развоју индустрије, опадању учешћа пољопривреде у структури привреде, брзом порасту непољопривредног и градског становништва, у значајном повећању броја запослених, пражњењу села путем

¹⁾ Обрачунато на основу података СГЈ/1954, стр. 117 и СГ НРЦГ/1955, стр. 83. и публикације СЗС: „Југославија тридесет година после ослобођења...“, Београд 1975, стр. 110.

²⁾ Подаци су обрачунати према посебној публикацији СЗС „Југославија 1945-1964“ — Београд, новембар 1965, стр. 97. и према материјалу СЗПП „Развој привредно недовољно развијених подручја Југославије — анекси са документацијом“ — Београд, 15. јуна 1964. године, стр. 85.

³⁾ Обрачунато према СГЈ/1975, стр. 81. и према већ поменутиим публикацијама СЗС.

⁴⁾ Видјети публикацију СЗС „Југославија тридесет година...“, оп. цит., стр. 112.

трансфера пољопривреда — непољопривредне гране, у значајном повећању бројности и јачању економске позиције радничке класе итд. Тренд промјена у области пољопривреде и аграрне насељености приближно илуструју следећи подаци:⁵⁾

Обрадиве површине и друштвени производ пољопривреде
према пољопривредном становништву

	1948.	1961.	1971.	Стопе раста 1949-1961. 1962-1971.	
1. Обрадива површина на 100 пољопривр. становн. (у ha)					
— СФР Југославија	91	112	129	1,6	1,4
— развиј. подручја	98	121	149	1,7	2,1
— мање разв. подруч.	79	93	96	1,3	0,3
— СР Црна Гора	50	86	102	3,7	1,7
2. Друштв. произв. пољопр. по глави пољ. становн. (цијене 1966. год.)					
— СФР Југославија	1 168	2 127	3 415	4,7	4,9
— развиј. подручја	1 315	2 481	4 253	5,0	5,5
— мање разв. подруч.	874	1 466	2 049	4,1	3,4
— СР Црна Гора	1 007	1 721	1 995	4,2	1,5

Повећање обрадивих површина у односу на број пољопривредних становника остварено је у сваком подручју и у оба посматрана временска интервала. Међутим, темпо повећавања, посматрано за земљу као цјелину, нешто је лаганији у периоду од 1962—1971. него што је био у периоду од 1949—1961. Успораване темпа односи се на мање развијена подручја (стопа опада са 1,3 на 0,3) док се у развијенијим подручјима, бар у цјелини, повећава са просјечне годишње стопе од 1,7 на 2,1. У Црној Гори пак темпо повећања обрадивих површина према пољопривредном становништву такође опада и то са просјечне годишње стопе од 3,7 на 1,7. Такво кретање имало је за последицу да се између развијенијих и мање развијенијих подручја повећају апсолутне и релативне разлике у обрадивим површинама према броју пољопривредних становника. У Црној Гори ова разлика је смањена према осталим подручјима, што практично значи да је процес смањивања аграрне пренасељености био нешто наглашенији. За

⁵⁾ Извори су података за овај преглед већ цитиране публикације. У привредно развијенија подручја сврстани су: СР Хрватска, СР Словенија, ужа територија СР Србије и САП Војводине а остали дио земље спада у мање развијена подручја.

потпунију оцјену „квалитета“ овог процеса, за потпуније утврђивање његове „специфичне вриједности“, компетентнији је показатељ друштвеног производа пољопривреде по глави пољопривредног становништва.

Друштвени производ пољопривреде по глави пољопривредног становништва показује тенденцију повећавања и то изразитије у периоду од 1962—1971. него у периоду од 1949—1961. Но, и у том погледу мање развијена подручја, поготово подручје Црне Горе, показује опадање темпа. Отуда и повећање апсолутних и релативних разлика у друштвеном производу пољопривреде по глави пољопривредних становника између развијених и мање развијених подручја. Повећање ових распона било је нешто јаче између СР Црне Горе и осталих подручја него што је случај када се упоређују мање развијена и развијенија подручја.

Величина друштвеног производа по глави зависи од кретања друштвеног производа, с једне стране, и броја становника, с друге. Стога је интересантно утврдити колико је утицао први а колико други елемент и какве су тенденције у њиховом дјелству. То се може утврдити из динамике кретања друштвеног производа пољопривреде и пољопривредног становништва.

Кретање друштвеног производа пољопривреде и пољопривредног становништва

	1948.	1961.	1971.	Индекси	
				1961-1948.	1971-1961.
1. Друш. произв. пољопр. (у мил. дин. циј. 1966)					
— СФР Југославија	12 390	19 569	26 776	157,9	136,8
— разв. подручја	9 320	14 866	20 666	159,5	139,0
— мање разв. подручја	3 070	4 704	6 110	153,2	129,9
— СР Црна Гора	272	382	371	140,4	97,1
2. Број пољопр. становн. (у 000)					
— СФР Југославија	10 606	9 200	7 840	86,7	85,2
— разв. подручја	7 090	5 593	4 859	84,5	81,1
— мање разв. подручја	3 516	3 208	2 982	91,2	93,0
— СР Црна Гора	270	222	186	82,2	83,8

Повећавање друштвеног производа пољопривреде односно смањивање броја пољопривредног становништва различито је утицало на кретање друштвеног производа по глави, по појединим подручјима и у појединим периодима. Квантитативни израз тог утицаја даје се у наредном прегледу.

Трансфер пољопривредног у испољопривредно становништво мање је утицао да се повећава друштвени производ пољопривреде по глави пољопривредног становништва у периоду од 1949—1961. него у периоду од 1962—1971. Ова тенденција је карактеристична за Југославију као цјелину и, мање или више, за сва посматрана подручја. У периоду од 1949—1961. повећање масе друштвеног производа пољопривреде доводи до његовог повећања по глави пољопривредног становника око 70% а смањење броја пољопривредног становништва утиче на то са око 30%. Однос ова два фактора се мјења у периоду од 1962—1971. и износи 40% и 60%. У вези са овим, интересантно је да у привредно мање развијеном подручју, у оба периода, смањење апсолутног броја пољопривредног становништва знатно је слабије утицало да се повећава друштвени производ по пољопривредном становнику него што је случај у развијенијем подручју. Подручје Црне Горе представља изузетак јер у њему у оба периода, поготово у другом, одлив пољопривредног становништва има знатно већи утицај у повећавању друштвеног производа по глави пољопривредног становништва него што је то случај у осталим подручјима.

Посебно је значајно да се укаже на околност да апсолутно повећање друштвеног производа пољопривреде по пољопривредном становнику, рачунато у годишњем просјеку, нешто је ниже у периоду од 1962—1971. него што је било у периоду од 1949—1961. године, када се посматра само онај дио који је повећан усљед прираста масе друштвеног производа пољопривреде. У годишњем просјеку 1949—1961. друштвени производ по глави повећан је за (959:13) 73,8 динара, од чега отпада на повећану масу друштвеног производа пољопривреде (677:13) 52,1 динара, а усљед смањења броја пољопривредног становништва (282:13) 21,7 динара. Годишњи просјек ових величина износи: усљед повећања масе друштвеног производа 50,5 динара и усљед смањења броја пољопривредног становништва 78,3 динара.

Ови односи упућују на два важнија закључка:

прво, у пољопривредној производњи југословенског села, поготово у декади 1962—1971. значајну улогу је имао трансфер становништва из пољопривреде у непољопривредне секторе;

друго, трансфер становништва, поготово у неким подручјима, није оставио иоле бројније радио способно становништво, које би било у стању да унапређује пољопривредну производњу. Усљед тога, фактор повећања масе друштвеног производа пољопривреде губио је у значају повећања економске снаге пољопривредног становништва.

Непосредни фактори повећања друштвеног производа пољопривреде пољопривредног становништва
(у динарима; цијене 1966)

	Период 1949-1961.			Период 1962-1971.			
	СФРЈ	Разв. подручја	Неразв. подручја	СРЦГ	СФРЈ	Разв. подручја	Неразв. подручја
Повећање друштвеног производа пољопривреде по глави пољопривредног становника	959	1 166	592	714	1 238	1 772	583
у томе:							
а) Повећање масе друштвеног производа	677	782	463	408	505	967	439
б) Услед смањења броја пољопр. становн.	282	384	129	306	763	805	144
							— у процентима
Повећање друштвеног производа пољопривреде по глави пољопривредног становника	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у томе:							
а) Услед повећане масе друштвеног производа	70,6	67,1	78,2	57,1	39,8	54,6	75,3
б) Услед смањења броја пољопр. становн.	29,4	32,9	21,8	42,9	60,2	55,4	24,7

Не улуштајући се дубље у анализу фактора који су изазвали показана кретања и односе, треба истаћи да економску позицију села не чини једино пољопривредна производња. Поред тога, стално опада њен значај у структури извора економске базе сеоског становништва. То се може, бар приближно, илустровати следећим подацима:⁶⁾

Новчана примања и издавања сеоских домаћинстава
у процентима на бази текућих цијена

	СФР Југославија			СР Црна Гора		
	1956.	1962.	1973.	1956.	1962.	1973.
I Приходи	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1. Приходи са газд.	53,8	50,5	37,7	25,6	27,3	32,3
2. Приходи по основу рада у друштв. сектору	25,0	32,5	38,3	51,2	60,0	51,8
3. Остали приходи	21,2	17,0	24,0	23,2	12,7	15,9
II Расходи	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1. Издаци за домаћ.	59,2	49,7	62,9	70,0	78,2	82,5
2. За пољопр. производњу	14,4	12,1	10,9	3,9	8,8	8,0
3. Бруто-инвестиц.	14,9	14,6	21,0	16,6	9,5	7,8
4. Остало	11,5	23,6	5,2	4,5	3,5	1,7

Структура новчаних примања и издавања сеоских домаћинстава показује значајна помјерања. Код примања се показује тенденција сталног повећавања удјела прихода из радног односа. Године 1973. новчани приходи југословенског села већи су него што су новчани приходи по основу производње села. У Црној Гори је врло изразита чињеница да у структури новчаних прихода сељачких домаћинстава водеће мјесто заузимају примања од рада у друштвеном сектору, мада се показује блага тенденција да се повећавају и примања од производње са газдинстава.

Структура новчаних расхода показује повећање учешћа расхода за потрошњу у домаћинству, док учешће за инвестиције, посматрано у југословенском оквиру, знатније је повећано 1973. према 1956. и 1962. години. На селу у Црној Гори опада учешће у структури расхода, како улагања у текућу производњу, тако и у инвестиције.

Структура новчаних прихода и расхода сељачких домаћинстава омогућава да се изведу двије опште констатације:

— удјело пољопривредне производње у формирању економске моћи села, као цјелине, релативно опада;

⁶⁾ Подаци у прегледу израчунати су према публикацији СЗС „Југославија 1945-1964“, стр. 120 и 128, и према СТЈ/1965, стр. 435.

— у структури расхода сеоских домаћинстава водеће мјесто заузима потрошња у домаћинству, при чему опада учешће улагања у текуће трошкове производње.

Све то наводи на општи закључак да је економска структура села битно промијењена и да у њој опада значај пољопривредне производње. Тако настале промјене допунски ће илустровати и нешто ближе објаснити нека основна демографска кретања.

1.2. ОСНОВНЕ ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ

У претходном излагању наведени су подаци о кретању апсолутног броја пољопривредног становништва. Међутим, то није довољно да се илуструје и кретање броја сеоског становништва, ни апсолутно, ни релативно. За потпунији приказ и објашњење насталих промјена на селу неопходно је имати преглед низа демографских и социо-структурних промјена.

Ради тога ћемо се осврнути на неке основне.

Преглед кретања укупног пољопривредног, непољопривредног, сеоског и градског становништва (у 000)

	1953.	%	1971.	%
СФР Југославија				
1. Укупан број становника	16 937	100,0	20 523	100,0
а) Пољопривредно	10 937	60,9	7 844	38,2
б) Непољопривредно	6 622	39,1	12 679	61,8
в) Сеоско	13 262	78,3	12 601	61,4
г) Градско	3 675	21,7	7 922	38,6
2. Непољопривредно које живи на селу (1в-1а или 1б-1г)	2 947	17,4	4 757	23,2
3. Запослено	1 836	10,8	4 034	19,7
СР Црна Гора				
1. Укупан број становника	420	100,0	530	100,0
а) Пољопривредно	258	61,5	185	35,0
б) Непољопривредно	162	38,5	345	65,0
в) Сеоско	360	85,8	349	65,8
г) Градско	60	14,2	181	34,2
2. Непољопривредно које живи на селу (1в-1а или 1б-1г)	102	24,3	164	30,8
3. Запослено	31	7,4	85	16,0

Број пољопривредног становништва смањен је не само релативно већ и апсолутно. Насупрот томе, број непољопривред-

ног становништва врло је значајно повећан. Но, за наше разматрање важно је истаћи да је број сеоског становништва смањен али је смањивање било знатно лаганије него што је било смањивање пољопривредног становништва. Отуда је произашао врло значајан број непољопривредног становништва које живи на селу. Састав сеоског становништва помјерао се у корист непољопривредног. То се види из прегледа:

	Сеоско становништво (у 000)			
	1953.	%	1971.	%
СФР Југославија				
1. Пољопривредно	10 315	77,8	7 844	62,2
2. Непољопривредно	2 947	22,2	4 757	37,8
Укупно:	13 262	100,0	12 601	100,0
СР Црна Гора				
1. Пољопривредно	258	71,7	185	53,0
2. Непољопривредно	102	28,3	164	47,0
Укупно:	360	100,0	349	100,0

Апсолутни број укупног сеоског становништва мањи је 1971. него 1953, али је ипак значајно повећан број непољопривредног становништва које живи на селу. Према томе, на селу живи све већи број становништва које се не бави пољопривредном дјелатношћу или му је она споредно занимање.

Промјене састава сеоског становништва, са гледишта односа пољопривредног и непољопривредног у корист последњег, пратене су и другима, међу којима указујемо још и на:

- концентрацију становништва и
- диференцирање сеоских насеља.

Поред ових, наравно, постоје и бројне друге промјене настале дјеловањем истих узрочника, првенствено под утицајем индустријализације, као основног метода привредног развоја наше земље у посллијератном периоду. Међутим, са гледишта испитивања положаја села у будућности, прикладно је посматрати процес концепције становништва и диференцирања сеоских насеља у економско-социјалној структури.

Дистрибуција становништва према
величини насеља — у процентима

	СФР Југославија		СР Црна Гора	
	1948.	1971.	1948.	1971.
Становништво у насељима:				
— до 299 становника	13,0	9,6	35,3	23,3
— од 300- 599 становника	16,4	12,6	23,6	19,4
— од 600- 1 199 „	22,5	17,6	15,6	17,4
— од 1 200- 4 999 „	24,9	22,9	3,1	11,3
— од 5 000-14 999 „	7,3	9,4	7,1	13,4
— од 15 000 и више	15,9	27,9	4,3	15,7
Укупно:	100,0	100,0	100,0	100,0

Југословенска насеља до 5 000 становника показују, посматрано у цјелини, да су смањила учешће у укупном броју становника. У 1948. години у овим насељима живјело је 76,8% укупног становништва а у насељима преко пет хиљада становника било је само 23,2% укупног броја. Год. 1971. у насељима до пет хиљада живјело је 62,7% а у осталим, тј. оним изнад пет хиљада, 37,3%.

Степен концентрације становништва у Црној Гори је мањи. Но, и у Црној Гори помјерања су врло значајна. Насеља до 1 200 становника, посматрано у цјелини, смањила су учешће у укупном становништву са 80,5%, колико је у њима живјело од укупног становништва у 1948, на 59,6% у 1971. години. Карактеристично је да су највише повећана учешћа насеља која су иначе била са највећим бројем становника, а највише су смањила учешће најмања насеља.

Наведени подаци јасно указују на концентрацију становништва у већим насељима. У вези са овим треба истаћи да је учешће броја насеља са релативно малим бројем становника остало готово исто 1971. као и 1948. године. Другим ријечима, концентрација становништва није утицала да се смањи број малих насеља. Тако: насеља у Југославији до пет хиљада становника смањила су учешће у укупном броју становника у 1971. према 1948. години 14,1 процентних поена али је број ових насеља остао готово исти.

На примјер малих насеља, тј. оних до 300 становника, посматрано кретање било је следеће:

Кретање броја малих насеља и
њиховог становништва

	СФР Југославија		СР Црна Гора	
	1948.	1971.	1948.	1971.
1. Број насеља до 299 становника	14 856	14 528	874	875
2. Број становн. у овим насељима (у 000)	2 050	1 970	133	126
3. Просјечно становништво у насељу	138	136	152	144

Мада је процес концентрације био доста брз, ипак није значајније смањен број малих насеља (у Црној Гори је остао, тако рећи, исти број). Број становника у овим насељима нешто је смањен али не у мјери како то показују концентрација у већим насељима. То практично значи да је концентрација вршена на рачун пражњења мањих насеља али њиховог млађег, покретљивијег, дијела становништва. Усљед тога су мала насеља, са неповољном економском базом све више погоршавала своју старосну структуру.

У економско-социјалном диференцирању на селу пак карактеристично је да оно није било битно међу становништвом у селу, колико између самих села. Наиме, села у близини привредних центара, већих градова и на главним саобраћајним артеријама све више су трансформисана у економски тип мјешовитих насеља и мјешовитих домаћинстава. Њихова економска моћ све је више заснивана на непољопривредним дјелатностима, а имају и знатно повољније услове за развој пољопривредне производње него што је то случај са осталим, по правилу брдско-планинским, селима.

Са гледишта економско-социјалне структуре могуће је извршити разне подјеле села,⁷⁾ већ према томе колико су била изложена утицају развоја индустрије и других непољопривредних грана. (Послије индустрије најјачи утицај на трансформирању села имали су саобраћај и туристичка привреда). У том погледу постоји врло присутна издиференцираност села на она која су остала изван јачег утицаја привредно-структурних промјена (претежно су то брдско-планинскт села са доминацијом традиционалних грана привређивања — екстензивна пољообрада и заостало сточарство — и са неповољном старосном структуром) и села која су била у домашају јачег утицаја привредних центара. Прва представљају тип села који као такав нестаје, док су друга нека врста мјешовитог насеља које наговјештавају зачетак нестајања разлика између града и села.

⁷⁾ Видјети прилог „Типологија руралних средина у Југославији“ (студијски пројект) — часопис „Социологија села“, бр. 27-28, Загреб, 1970, стр. 47-67.

Процес деаграризације у Црној Гори био је различитог интензитета по појединим подручјима. Како су размјере овог процеса, бар претежним дијелом, биле упливисане темпом привредног развоја (првенствено индустријског и туристичког) центра којем гравитирају села, то су на тој основи настала и диференцирања међу сеоским насељима. Знатан број сеоских насеља, поготово оних у брдско-планинском подручју, апсолутно је смањено број становника, тако да је значајан простор Црне Горе радно напуштен. У том погледу врло су илустративни ови подаци:⁸⁾

Кретање броја сеоских насеља према повећавању, односно смањивању броја становника

	1971-1948.		1971-1961.	
1. Број сеоских насеља чији је број становника:				
— повечан	532	43,2	349	28,4
— смањен	697	56,7	880	71,6
Укупно:	1 229	100,0	1 229	100,0

Претежан број сеоских насеља у Црној Гори има мање становника 1971. него што је имао 1948. Ово је још изразитије када се упоређује стање према попису 1971. са стањем према попису из 1961. године. У неким општинама број сеоских насеља са смањеним бројем становника врло је изражен. У том погледу нарочито је илустративан примјер општина цетињске, даниловградске, затим жабљачке и шавничке. Поред тога, са развојем туристичке привреде, сеоска насеља у приморском појасу такође су имала велики одлив становништва и њихов прелазак у градска и новоформирана приградска туристичка насеља.

Када се има у виду да је претежан дио привреде Црне Горе концентрисан у неколико градова и да је то снажно посипјешило концентрацију становништва и запосленост, као и у великој мјери дјеловало на демографско пражњење брдско-планинских сеоских насеља, онда је сасвим исправна констатација о радно напуштеним ужим регионима. *Отуда је на помолу проблем који настаје из напуштања простора и његове привредне запуштености, с једне стране, и пренасељености једног мањег дијела простора те његовог угрожавања привредним и другим животним функцијама концентрисаног становништва.* У привредно недовољно развијеном подручју, као што је Црна Гора, ова проблем

⁸⁾ Обрачунато на основу материјала РЗС „Становништво по општинама и насељима” — документација 5, Титоград јануара 1973.

joш se ne istovjeva u пуној тежини, мада је на неким ужим локацијама увелико деформисан природни амбијент и доста „отуђен“ за нормалан живот. Искуства других, привредно развијених подручја, и тешкоће са којима се сучавају у рјешавању овог питања обавезују да се, већ сада, у Црној Гори мора озбиљно рачунати са тешкоћама које произилазе из досадашњих тенденција концентрације становништва и напуштања значајног дијела простора. Проблем је врло сложен и треба га посматрати у дугорочнијем развоју, али и у контексту испољених тенденција у досадашњим економским и демографским кретањима.

2. ФАКТОРИ ДУГОРОЧНОГ РАЗВОЈА И ПРАВЦИ БУДУЋИХ ПРОМЈЕНА НА СЕЛУ

Проблематици села било би непотребно прилазити само са становишта развоја пољопривреде. Као што су претходне илустрације показале, економска моћ села значајним дијелом се црпи из непољопривредних извора. Исто тако, било би погрешно прилазити проблематици села са становишта: „пошто-пото“ обуставити процес одлива становништва ако на подручју села не може наћи потребно радно ангажовање. Најзад, проблематици села не треба прилазити ни са становишта традиционалног оптерећења да су град и село непремостиво одијељени начином и стандардом живота. Ради потпунијег и дугорочнијег формирања визије села у будућности, морају се узети у обзир неки основни фактори дугорочног развоја. Ово нарочито зато што су промјене и кретања на селу увелико зависни од фактора и процеса који се збивају ван сеоског подручја и у грамама које не припадају привреди села. Другим ријечима, аутономна економска, а и социјална, моћ села, у савременим условима привредног развитка, не може бити главни и самостални покретач његовог развоја и даљих економско-социјалних трансформирања.

Посматрајући проблем у оквирима подручја Црне Горе смо трамо да је значајно указати на сљедеће најважније факторе дугорочног дјejства:

(1) Ниво развијености привреде Црне Горе релативно је низак. Индустрија је претежно заснована на неколико већих енергетско-металуршких објеката, чије ће даље проширивање, у циљу оптимизације, ангажовати претежан дио расположиве акумулације у наредних 5—6 година. Развој ових објеката и њихово диверсификовање представљаће основни правац дугорочног развоја привреде Црне Горе. Према томе, индустријализација путем приоритетног развоја енергетско-металуршког комплекса и са поступним убрзањем његовог диверсификовања, као и са проширивањем металопрерађивачког комплекса, представља дугорочни

правац развоја привреде у Црној Гори. Ово ће бити и један од основних фактора који ће дјеловати на укупан развој привреде.

(2) Положај Црне Горе у саобраћајним токовима Југославије, при чему посебан значај припада Барској луци и жељезничкој повезаности Бара са залебем, као и врло повољни услови за развој туристичке привреде, такође ће битно утицати на дугорочни развој привреде.

Ови правци произилазе како из досадашњег развоја (њима су у великој мјери детерминисани), тако из околности што се кроз њих најпотпуније активирају најиздашнији природни ресурси Црне Горе (хидропотенцијал, угаљ, сировине обојених метала, природне погодности за развој туризма). Са изузетком комплекса туристичке привреде, оваква оријентација у развоју има специфичан утицај на кретање запослености а тиме, увелико, и на кретање становништва на релацији село — град. Ради се о следећем:

— развој енергетско-металуршких грана, све до времена њиховог ширег диверзификовања, изискује релативно висока улагања у основне фондове и релативно мало повећање запослености;

— подручје Црне Горе је оскудно у новчаној акумулацији, а доста издашно у бројности радно способног становништва. Према томе, основна производна оријентација, посматрана на средњи рок (наредних 5—6 година), није у складу са расположивим чиниоцима развоја, иако, наравно, представља најповољнију алтернативу, са гледишта дугог рока;*)

— оријентација на капитално-интензивне гране не само што изискује релативно мали број запослених већ се тај број може у цјелини добити без даљег трансфера село — град, поготово без трансфера пољопривреда — непољопривредне гране. То практично значи да развој главних грана, окосница развоја, наредних 5—6 година неће, знатније, утицати на механичко кретање становништва;

— завршетком наредне средњорочне фазе привредног развоја створиће се врло значајни предуслови за полетнији успон грана које имају повољнији однос између средстава и броја запослених него што је случај са енергетско-металуршким гранама. Тежиште развоја пренијеће се на метални комплекс, туристичку привреду и друге гране које ће представљати употпуњавање привредне структуре, дисперзију индустрије, изискивати већу нову

*) О овој констатацији видјети опширнију анализу у нашој књизи „Привреда Црне Горе“ (поглавље „Приступ дугорочном развоју Црне Горе“) — Титоград 1974, стр. 75-103.

запосленост, а имаће и већи „финансијски простор“ за развој, због већег обима новчане акумулације који ће се остваривати у Црној Гори.

Полазећи од овако конципираних привредно-развојних правца логична је њихова консеквенца „неутралног“ утицаја на даља механичка кретања становништва из једних у друга насеља да би, тек у фази преношења тежишта развоја са енергетско-металуршких на друге гране привреде, поново ојачао утицај на економску мотивисаност кретања становништва из села у град. Поред овог, треба истаћи још један значајан моменат. Наиме, основна производна оријентација Црне Горе наредних неколико година просторно је нефлексибилна. Територијални размјештај највећег дијела нових привредних инвестиција детерминисан је локацијом постојећих објеката чија оптимизација представља упоришне тачке развоја у наредном средњорочном периоду (Алуминијски комбинат — Титоград, жељезара „Борис Кидрич“ — Никшић, ТЕ Пљевља, Барска лука, аутомобилски пут Титоград — Никшић). Тек последице те фазе просторна флексибилност инвестиција значајно ће да се повећа.

Територијални размјештај нових инвестиција, као што је познато, по правилу, има изванредан значај за економску мотивисаност становништва да се пресељава из једног у друго насеље и подручје. Било би логично очекивати да ће концентрација нових инвестиција у Титограду, Никшићу, Пљевљима и Бару појачати њихову привлачну снагу и изазвати јача нова досељавања становништва. Но, с обзиром на околност повећавања радно способног становништва у овим агломерацијама и релативно ограничenu потребу за новим запошљавањем, није реално очекивање знатнијег механичког прилива становништва.

Преношење тежишта развоја базичних грана и крупне инфраструктуре на метални комплекс и друге гране пружа врло реалну шансу за равномјернији територијални (ужи регионални) развој Црне Горе. Тиме ће се „пресећи“ испољени тренд концентрације становништва, који је дошао до изражаја у Црној Гори у протеклом тридесетогодишњем периоду. Упоредо са овим створиће се могућности бројнијег запошљавања али то би требало да утиче на повећавање градског становништва у центрима који су до сада знатније заостајали за Титоградом, Никшићем и градовима на Црногорском приморју.

На основу изложеног може се закључити да дугорочна производна оријентација Црне Горе, нарочито последице оптимизације енергетско-металуршких објеката, представља „мирија“ механичка кретања становништва између ужих подручја, а и знатно смиренији тренд трансфера становништва на релацији село — град него што је то било у протеклом периоду.

Поред индустрије као окоснице развоја Црне Горе у наредном периоду, важно је указати и на развој саобраћаја, туристичке привреде и пољопривреде, као грана које ће најнепосредније утицати на будућа миграторна кретања становништва. У протеклом периоду главне саобраћајнице углавном су изграђене дуж приморске обале и на потезу према Титограду — Бијелом Пољу — Београду са краком према Иванграду — Рожајма — Приштини. Концепт даље изградње саобраћајне мреже претпоставља боље повезивање на потезу Титоград — Никшић — Фоча, Никшић — Требиње, Титоград — Пећ и укључивање Цетиња и дурмиторског платоа у систем савремене путне мреже. Ширење саобраћајне мреже и боље искоришћавање већ створених услова омогућиће да се и размјештај нових туристичких објеката знатно више помјери у корист планског и укупног континенталног дијела Црне Горе него што је то било у протеклом периоду.

Од укупног броја лежаја у туристичко-угоститељској привреди, на Црногорском приморју се налази око 98% а у планинском подручју само нешто око 1%. Даљи рационални развитак ове привредне гране мора бити ослоњен на другачији размјештај нових објеката, чему ће посебно допринијети боља саобраћајна повезаност и друге мјере у циљу активирања планинског туризма и његовог успјешнијег повезивања са приморским.

Пољопривредна производња у Црној Гори знатно заостаје за потенцијалним могућностима. Нагли развој индустрије и неколико релативно већих привредних центара утицали су да градно способног пољопривредног становништва тражи запослење ван пољопривреде. Занимање пољопривредом као да је постало знак заосталости. Разлике настале у економској снази између пољопривредних, мјешовитих и непољопривредних домаћинстава у брдско-планинским селима, с једне стране, и домаћинстава у приградским селима средишњег и приморског дијела Црне Горе, с друге стране, мотивисали су и покренули читаву сеобу становништва.¹⁰⁾ Пољопривредна производња Црне Горе, са изузетком релативно малог дијела који је у друштвеном сектору (у овом сектору је остварен релативно значајан напредак али и по цијену високих улагања, те са ниском ефикасношћу инвестиција), бар посматрано у цјелини, није остварила голе значајнији напредак у односу на потенцијалне природне услове. Заостајање пољопривредне производње у односу на могућности проузроковано је низом фактора. Међу њима, свакако, припада

¹⁰⁾ У 1971. години национални доходак индивидуалног сектора пољопривреде у селима приморског појаса и Зетско-бјелопавлићке равнице по глави пољопривредног становништва био је већи око 60% него што је био у просјеку за остала села у Црној Гори. (Видјети нацрт цитирану књигу, стр. 37).

значајно мјесто сталној тенденцији напуштања пољопривреде од стране радно способног становништва и недовољно организованој и недовољно стабилној политици развоја пољопривреде у индивидуалном сектору привређивања. Брзи развој индустрије снажно је подстицао напуштање пољопривреде и села. Међутим, ово је прешло толерантне размјере, чему је увелико допринијела често мијењана (нестабилна) и недовољно разрађена политика, као и недовољна друштвена организованост за унапређивање овог вида привредне активности.

Познато је да Црна Гора не може садашњом пољопривредном производњом подмирити низ сопствених основних прехранбених потреба. На тржишту пољопривредних производа све више се јавља и тражња за подмирење потреба туристичког промета. Тенденција повећавања тражње знатно је динамичнија од раста понуде. Низак степен еластичности тражње основних пољопривредних производа даје подстицај да релација цијена овим производима, у односу на цијене у другим крајевима у земљи, буде доста висока. На тај начин, неразвијеност пољопривредне производње вишеструко утиче на животни стандард (снабђевеност, цијене и сл.).

Биланс пољопривредне производње и потрошње не може се посматрати у регионалним границама јер извори снабдијевања и потрошње често се не поклапају. Ово важи за природни биланс, а врло често и у вриједносном погледу постоје крупне разлике између производње и потрошње у региону. Међутим, при неискоришћености расположивих природних услова и постојању значајног радно неангажованог или пак недовољно ангажованог добро способног становништва мора се предузети читава лепеза економских и других друштвених мјера да се смањи природни и вриједносни дефицит производње у односу на потрошњу пољопривредних производа. Тежња мора бити да се смањивање постиже уз растућу понуду и без утицаја на смањивање тражње. Према томе, постојећи дефицит потенцијално представља стимуланс за повећање пољопривредне производње. У том погледу врло је значајно да и конкретне мјере економске и укупне развојне политике буду наклоњеније повећању пољопривредне производње.

Перспективу села треба посматрати и са становишта све веће потребе рационалнијег и хуманијег размјештаја људских функција у простору. Савремени развитак захтијева да заштита природне средине постане један од основних фактора у размјештају производње. Због сталног пораста транспортабилности чиилаца производње све мањи значај у размјештају производње имају локалитети природних ресурса. Све снажнији постају фактори очувања природних својстава простора (вода, ваздух, кли-

мат — поднебље). Са гледишта конкретно размотреног проблема, то значи да се морају крајње избјећи сви облици претјеране концентрације у простору. Граница концентрације, као „праг“ оптимума са аспекта друштвених трошкова, потиснута је фактором „очувања природне средине“ надоље и чини све атрактивнијим и друштвеноекономски толерантнијим мало насеље као заједницу становања. Средства која треба улагати у заштиту природне средине нов су економски издатак, нов друштвени трошак, који мијења композицију елемената трошкова са гледишта размјештаја функција рада и живота у простору. Овај нови елемент још није довољно научно расвијетљен али је очигледно да све више добија у специфичној тежини.

Имајући у виду изложене моменте, као израз тенденција у савременом развоју и као логично произашле из утврбене дугорочне пројекције развоја Црне Горе, може се извести неколико основних закључака о перспективи села у Црној Гори:

— дугорочни развој привреде у Црној Гори неће имати снажан утицај на трансфер становништва село — град као што је то било у протеклом раздобљу. Размјештај производње, послје наредних 5—6 година, претпоставља знатније уже регионалне промјене. То ће имати за посљедицу редистрибуцију до сада испоњених токова механичког кретања становништва између ужих подручја Црне Горе. Диверсификација индустрије, ширење саобраћајне мреже и рационалан развој комплекса туристичке привреде све више постају просторно флексибилни и друштвено економски оправдани да буду локационо опредељењени у ужим подручјима која су сада привредно мање развијена.

— Пољопривредна производња Црне Горе (натурално и вриједносно) недовољна је да подмири потрошњу. Постојање релативно значајних, а неискоришћених природних и радних потенцијала за развој пољопривреде, упућује на предузимање ширег спектра мјера за повећавање ове производње. Оправданост стимулативних мјера у изложеном смислу заснива се не само на активирању недовољно искоришћених ресурса већ и на потреби ширења производне структуре, повећању животног стандарда и уштеди обимних друштвених трошкова, који настају из активних и латентних притисака одлива становништва са села а који су подстакнути врло изразитим разликама у дохоцима између села и града, између села по ужим подручјима Црне Горе, између пољопривредног и непољопривредног становништва.

— Фактор очувања природне средине снажно и све више дјелује на пораст друштвених трошкова у градским насељима, поготово оних која су до сада била на врху љествице у динамици развоја. У том погледу листа друштвених трошкова већих градских агломерација попуњава се новим елементима и ови достижу такве размјере да све више предности имају мања насеља.

— Размјештај нове производње и становништва по насељима не може више бити засниван и усмјераван класичним економским и друштвеним мјерилима. Фактор очувања природног амбијента простора и хумана компонента заједништва све више избија у први план и све се непосредније испољавају и као економски фактори.

Село се стално, мање или више, трансформише. Тај процес је до сада био врло издиференциран по снази захвата појединих села, а што је у великој мјери зависно од њиховог просторног положаја и степена саобраћајне савладаности простора у односу на градску агломерацију којој село гравитира, као и од тога колико је процес индустријализације захватио ту агломерацију. Размјере овог процеса прелазиле су границе стварних потреба напајања непољопривредних дјелатности новом радном снагом. Будући развој намеће потребу да се друштво више постара за изградњу сеоске инфраструктуре и село учини привлачнијим за живот. Подстицање унапређивања пољопривредне производње, изграђивање низа објеката којима се задовољавају савремене потребе живљења треба да учине село знатно повољнијим као насеље. Трансформација села не би требало да се врши уз одливање његовог становништва. То је облик његовог екстензивног трансформирања. Стичу се услови да буду мијењани услови живота на селу без знатнијег одлива становништва. Другим ријечима, процес економско-социјалног трансформисања села мора се наставити, али без изразитијих пражњења. Напротив, процес његовог трансформирања треба да се збива уз попуњавање његове структуре новим економским и социјалним елементима. Била би грешка ако се схвати укидање разлика између града и села као нестанак, стапање, села са садашњим типом градске агломерације. Разлике ће се поступно смањивати и нестајати али кроз уношење и ширење нових елемената економске и социјалне структуре села.

Према томе, перспектива је села у Црној Гори у његовом трансформирању али путем снажења нових елемената његове економско-социјалне структуре као насеља, а не у масовном одливу и пражњењу економске основе. Изгледа нам да такво глобално рјешење произилази из савремених друштвено-економских кретања и њиховог дјелства у наредном дугорочном периоду. На таквој визији будућности села у Црној Гори требало би више заснивати текуће програме, мјере, акције и цјелокупан друштвени однос према селу.

Dr Ljubo Pavičević,
Poljoprivredni institut — Titograd

Ogledi sa hibridima kukuruza u Crnoj Gori 1975.

Poljoprivredni institut u Titogradu nastavio je i u toku 1975. godine oglede sa hibridima kukuruza u glavnim rejonima njegova gajenja u Crnoj Gori, sa ciljem njihova daljeg ispitivanja i širenja u proizvodnji. Takav rad smatramo veoma značajnim i jednim od osnovnih savremenih mjera unapređivanja ove naše vodeće ratarske kulture, za što i u našim prilikama postoje znatne prirode mogućnosti a i sve veći privredni interes.

I ove godine su, kao i ranijih godina, vođeni dvije vrste ogleda: uporedni mikroogledi sa nekim pretežno novim hibridima u Titogradu, Bijelom Polju i Plavu i proizvodno-demonstracioni oglede u glavnim poljoprivrednim rejonima Crne Gore.

Sjeme za ove oglede dostavio je Institut za kukuruz iz Zemun-Polja.

Od ukupno 31-og dobijenog hibrida, 12 su četvorolinijski — *double cross* — hibridi, označeni na tab. 1. brojevima od 1-12. Nastali su ukrštanjem dvije domaće i dvije američke, ili tri domaće i jedne američke linije, a jedino su ZP-206/2 i ZP-551 b nastali ukrštanjem domaćih samooplodnih linija. 14 su dvolinijski prosti ili jednostruki — *single cross* — hibridi, označeni na istoj tabeli brojevima od 13-26 nastali ukrštanjem jedne domaće i jedne američke linije, i 5 su trostruki hibridi — *three way cross* — označeni na tabeli brojevima od 27-31, koji su nastali ukrštanjem dvije domaće i jedne američke, ili jedne domaće i dvije američke linije. Dakle, kao što se vidi, gotovo svi ovi hibridi potiču od američkih i domaćih roditeljskih parova.

Od ovih hibrida jedino ZP-206/2 spada u veoma ranu grupu zrenja — II, odnosno 200. ZP-346 i ZP-370 spadaju u grupu zrenja III, odnosno 300, i ZP-455, ZP-448 i ZP-498 u grupu zrenja IV, odnosno 400, a svi ostali u grupe V ili VI, i veliki broj — ukupno 13 — u grupu VII, a ZP SK-80 b čak u grupu VIII — kao što pokazuje tab. 1.

Prema tome se manji broj ovih hibrida — vrlo rani i rani — može uspješno gajiti u gotovo svim rejonima proizvodnje kukuruza u Crnoj Gori. Nešto veći broj — srednje rani dolaze u obzir za gajenje u nižim i sunčanijim rejonima Crne Gore sa dužom vegetacijom, dok su najveći broj u osnovi kasni hibridi, pa ne bi po pravilu odgovarali za gajenje u bilo kojim rejonima proizvodnje kukuruza u Crnoj Gori.

Od ovih ZP hibrida izdvojili smo potrebnu količinu sjemena za postavljanje jednog uporednog mikroogleda u Titogradu. Ostalo sjeme razdijeljeno je nekim društvenim i individualnim gazdinstvima u glavnim rejonima proizvodnje kukuruza u Crnoj Gori, radi sjetve i postavljanja proizvodno-demonstracionih ogleda.

Mikroogled u Titogradu postavljen je na oglednom polju Poljoprivrednog instituta, na oko 30 m n. v. na prethodno dobro pripremljenom zemljištu, tipa pseudogleja. Veličina ogledne parcele jednog hibrida iznosi 10 m², jedne repeticije 310 m² i cijelog ogleda 1 550 m². Ogledna parcela podubrena je prije sjetve sa 400 kg kombinovanog vještačkog đubriva a u toku vegetacije usjev je prihranjivan dva puta sa po 100 kg azotnih đubriva — prvi put pred prvo okopavanje a drugi pred drugo navodnjavanje. Sjetva je obavljena na vrijeme — 18. aprila. Svaki hibrid posijan je u po 20 kućica od po 2 reda, po 5 m dužine i 2 m širine, sa međusobnim razmacima redova i kućica 100×50 cm sa po dvije biljke u istoj kućici. Usjev je nikao 5. i 6. maja. Okopan je dva puta ručno i tri puta navodnjavan — u fazi razvoja 8 listova, pred metlanje i u vrijeme nalivanja zrna. U kasnijim fazama bio je djelimično zakorovljen sa *Setaria germanica* L. i *Sorghum halepense* Perc. Napad bolesti nije zapažen ali su neki hibridi djelimično oštećeni od moljca — *Pyrausta nubilalis*. Ubran je 29. septembra. Neke osnovne morfometrijske i druge podatke prikazuje tab. 1.

Morfometrijska svojstva mjerena su u fazi mliječnog, odnosno voštanog zrenja a težina klasova i prinosi nakon berbe. Podaci predstavljaju srednju vrijednost 10 prosječnih svojstava a broj i težina klasova ukupan broj i težinu svih repeticija jednoga hibrida.

Tab. 1 pokazuje da i u okolini Titograda u jednakim uslovima proizvodnje rani hibridi stasaju ranije nego srednji a pogotovo kasni. Najraniji je, prirodno, ZP-206/2, čija faza mliječnog zrenja nastupa već 25. jula a punog 20. avgusta. Svima ostalima faza mliječnog

Tab. 1 - Mikroogled ZP hibrida u Titogradu 1974.

Red. broj br. hibrida	Klasa zre nja	Datum setvanja		Visina bilje- ba cm	Listovi		Širina dužina cm	Klasova MO) teži- na kg/m ²	Klasova teži- na kg/m ²	Klasa dežna prijenos						
		prva nja	druga nja		broj	broj										
1. ZP-206/2	II	22.08	30.08	25.07	20.03	5.04	10.5	0.45	8.0	0.26	21.0	32.7	60.00	11.3	48	
2. ZP-346	III	25.08	7.07	5.08	23.08	22.5	5.10	11.0	0.74	9.6	0.26	197	33.4	66.80	11.1	15
3. ZP-376	III	28.08	7.07	1.08	25.08	23.0	6.4	9.1	11.5	11.7	0.22	192	35.3	70.60	11.9	7
4. ZP-455	IV	28.08	7.07	1.08	25.08	23.0	6.4	9.7	12.0	10.3	0.18	183	32.4	64.00	11.6	19
5. ZP-449	IV	28.08	7.07	1.08	25.08	23.1	5.4	9.9	12.0	10.3	0.13	195	30.2	60.00	11.5	28
5. ZP-498	IV	30.08	8.07	1.08	25.08	25.2	6.00	13.0	0.20	8.5	0.27	186	34.3	64.60	12.3	13
7. ZP-551b	V	1.07	3.07	30.07	21.08	21.7	4.0	6.6	13.0	13.8	0.15	165	28.3	56.60	11.3	34
8. ZP-501A	V	1.07	3.07	1.08	21.08	25.7	6.15	12.0	0.24	8.9	0.10	172	33.9	67.80	13.1	14
9. ZP-584	V	1.07	3.07	3.08	26.08	28.9	6.4	6.2	12.0	10.0	0.11	139	31.9	63.80	12.2	21
10. ZP-735	VII	3.07	11.07	3.08	26.08	24.0	4.20	12.0	0.30	8.6	0.30	166	34.5	69.00	13.6	11
11. ZP-730b	VII	3.07	9.07	5.08	27.08	26.4	6.5	8.3	14.0	10.0	0.27	165	34.5	69.00	13.6	11
12. ZP-502	VI	4.07	10.07	4.08	27.08	24.0	4.20	13.0	0.18	9.0	0.10	172	33.1	67.00	12.1	30
13. ZP-SK-1	VII	3.07	10.07	3.08	28.08	20.7	4.5	7.1	13.0	12.0	0.12	160	36.5	73.00	11.6	4
14. ZP-SK-1A	VII	4.07	10.07	6.08	28.08	24.0	4.20	3.7	13.0	13.0	0.22	131	31.7	63.00	11.9	23
15. ZP-SK-3	VII	4.07	10.07	5.08	27.08	24.9	5.3	7.6	12.0	11.0	0.22	143	30.2	69.00	12.1	5
16. ZP-SK-4	VII	4.07	10.07	5.08	26.08	24.0	4.20	2.8	11.0	10.0	0.16	173	36.0	72.00	12.3	6
17. ZP-SK-5	VI	3.07	10.07	3.08	28.08	21.8	5.2	2.2	12.0	10.0	0.17	173	34.4	68.00	11.6	22
16. ZP-SK-8	VII	5.07	10.07	10.08	30.08	25.8	7.5	2.2	13.0	12.0	0.17	161	29.1	58.20	12.0	29
19. ZP-SK-46A	V	5.07	10.07	3.08	23.08	25.1	6.4	3.8	13.0	10.0	0.25	163	31.5	63.60	11.1	28
20. ZP-SK-53c	V	4.07	7.07	5.08	25.08	25.7	5.0	4.0	13.0	12.0	0.33	171	30.3	60.00	11.5	26
21. ZP-SK-48A	V	7.07	16.07	1.08	20.08	25.7	5.2	6.8	12.0	11.0	0.35	169	31.3	62.60	12.3	24
22. ZP-SK-623c	VI	5.07	10.07	6.08	20.08	27.0	7.2	2.1	11.0	10.0	0.31	166	31.1	62.20	12.1	25
23. ZP-SK-63	VI	5.07	9.07	8.08	20.08	24.9	5.2	2.0	11.0	10.0	0.25	174	32.7	65.00	11.5	17
24. ZP-SK-71c	VII	5.07	8.07	5.08	23.08	26.3	7.4	2.3	12.0	10.0	0.33	147	35.1	70.20	12.8	9
25. ZP-SK-75a2	VII	9.07	10.07	4.08	1.07	23.7	6.3	5.3	13.0	10.0	0.27	193	32.1	64.20	10.8	20
26. ZP-SK-80b	VIII	5.07	7.07	3.08	28.08	25.5	4.2	7.2	11.0	10.0	0.16	194	33.1	70.00	12.6	10
27. ZP-76-53	V	6.07	8.07	6.08	26.08	26.4	4.5	4.6	12.0	10.0	0.30	172	32.8	65.00	11.4	16
28. ZP-76-62	VI	5.07	8.07	6.08	26.08	25.3	4.6	4.9	11.0	10.0	0.27	186	30.0	72.00	11.0	5
29. ZP-76-73	VII	5.07	10.07	10.08	2.09	24.2	4.3	1.8	13.0	10.0	0.28	180	34.3	77.60	12.0	3
30. ZP-76-75	VII	5.07	8.07	10.08	2.09	25.7	4.3	4.9	13.0	10.0	0.13	189	41.7	82.00	10.0	2
31. ZP-SK-75d	VII	6.07	10.07	7.08	1.09	22.1	7.2	6.1	11.0	10.0	0.30	182	45.8	91.60	10.8	1

zrenja je kasnija 5-15 a punog zrenja 5-10 dana. Razvojem ove faze prate ga jedino neki hibridi iz grupe zrenja III, IV i V, a punog zrenja, pored njih, i ZP-502 iz grupe VI. Najkasnija faza mliječnog zrenja je u ZP TK-73, ZP TK-75 i ZP SK-8 iz grupe zrenja VII a punog zrenja pored njih i ZP TK-70 02. Ipak su svi hibridi u ogledu zreli zahvaljujući osobito povoljnim klimatskim prilikama ove godine — najkasnije početkom septembra, što nije nimalo kasno za zrenje kukuruza u ovom rejonu.

Visinom biljaka ističu se ZP SK-63, ZP SK-6281 i ZP SK-6, brojem listova ZP-73ob i ZP TK-75, dužinom listova ZP SK-628t, ZP SK-71c i ZP SK-8ob i širenjem listova ZP SK-1 i ZP SK-72 02. Poleglim i polomljenih biljaka praktično nije bilo ni u jednog od ovih hibrida.

Prinosi klasova nijesu osobito visoki. Mjereni su u suvom stanju. Veći su u kasnih nego u ranih hibrida. Najveći su u ZP TK-70 02 (91,60 mc/ha), zatim u ZP TK-75, ZP TK-73, ZP SK-1 i u ZP TK-62 i ZP SK-8ob, a najniži u ZP-551b, ZP-502 i ZP SK-8. Rang-listu prinosa prikazuje tab. 1.

Kvalitetni i veoma hranljivi hibrid ZP SK-72 02 dao je ove godine u Vojvodini, Srbiji i Sloveniji prinose od preko 100 mc/ha, a ZP TK-73 u Bosni i Makedoniji preko 130 mc/ha suvoga zrna.

U Bijelom Polju su bila dva uporedna mikroogleda sa po 25 hibrida u ispitivanju. Postavljeni su na oglednom polju Stanice za voćarstvo — na veoma plodnom zemljištu koje pripada smeđem deluvijumu, na 560 m n. v. Sjetva ogleda je obavljena na vrijeme za ovaj region: 8. i 9. maja. Svaki hibrid posijan je u po 20 kućica u dva reda od po 4 m dužine i 1,5 m širine, sa međurobnim razmacima redova i kućica 75×40 cm i po dvije biljke u kućici. Ogledna parcela jednog hibrida iznosila je 6 m², jedne repeticije 150 m² a jednog ogleda 750 m².

Zemljište za sjetvu ogleda pripremljeno je dobro i na vrijeme, a prije sjetve podubreno sa 300 kg kombinovanog đubriva. U toku vegetacije usjev je prihranjivan dva puta — prvi put azotom u fazi razvoja 6 listova a drugi put 1. jula kombinovanim đubrivima.

Usjev je nikao 18. maja. Okopavan je dva puta. Nije navodnjavan. Ubrani su: ogled I — 16. a ogled II, zbog neprekidnih kiša, tek 29. oktobra. U toku vegetacije usjev se veoma lijepo razvijao i izgledao sasvim dobro. Nije opažena na njemu ni pojava bolesti niti napad štetočina, ali je u kasnijim fazama razvoja bilo nešto više korova: *Setaria germanica* L., *Chenopodium* i *Amaranthus*.

Neke osnovne podatke ovih ogleda prikazuje tab. 2 i tab. 3. Oni predstavljaju srednju vrijednost 10 prosječnih svojstava mjerenih u fazi mliječnog zrenja, a težine klasova i prinosa nakon berbe. Broj i težina klasova predstavljaju ukupan broj i težinu svih repeticija jednog hibrida.

Najraniji je u ogledu I hibrid ZP DC-182. Sazrio je 28. septembra. U ogledu II najraniji su ZP TC-22-5, ZP TC-23-3, ZP TC-224-4 i ZP TC-217-5. Svi su sazreli 1. oktobra. Najkasniji su u ogledu I ZP DC-235 i ZP DC-244/2. Sazreli su 15. oktobra. U ogledu II najkasniji su ZP TC-234-3 i ZP TC-243-7.

Tab. 2. Mikroorganizmi u Biljama Polju 1975

Ser. br.	Naziv hibrida	D a t u m merla- nja		Biljaka - broj	Polov- ljenih	Broj ki- liasa- va	Tez. ki- liasa- ve kg	Tez. 15 sova kg	Ist. oksa- suka kg	% v- vlaga	Prinos ki- liasa- va mg/ha	Prinos kemijske va- stani mg/ha	
		22.07	26.07										
1.	SPDC - 131A	22.07	26.07	10.10	200	8	217	36,2	1,75	0,500	25,3	125,66	21
2.	SPDC - 162A	22.07	26.07	5.10	178	8	160	44,8	1,80	0,350	35,8	106,00	25
3.	SPDC - 173	22.07	26.07	1.10	500	18	236	38,0	1,80	0,250	30,4	125,66	14
4.	SPDC - 173	23.07	27.07	5.10	130	8	132	42,2	3,00	0,800	27,7	147,33	10
5.	SPDC - 177	22.07	26.07	1.10	114	12	113	86,9	2,00	0,850	27,4	123,00	13
6.	SPDC - 183A	22.07	26.07	28.08	120	3	103	34,0	2,00	0,600	35,0	113,33	23
7.	SPDC - 166	23.07	26.07	1.10	137	3	202	45,7	2,00	0,650	27,5	145,06	11
8.	SPDC - 142	23.07	28.07	5.10	131	6	108	43,3	2,10	0,750	23,1	145,00	12
9.	SPDC - 148A	23.07	28.07	5.10	200	5	280	34,7	1,80	0,500	26,7	115,05	22
10.	SPDC - 132A	22.07	28.07	5.10	136	14	136	39,3	2,10	0,650	35,4	131,66	17
11.	SPDC - 200	24.07	29.07	1.10	131	13	181	42,0	2,20	0,800	27,3	130,86	15
12.	SPDC - 205	25.07	30.07	5.10	146	3	207	48,5	2,50	0,550	34,0	151,33	6
13.	SPDC - 210F	25.07	30.07	10.10	200	3	236	45,6	2,80	0,650	30,6	149,33	8
14.	SPDC - 212	23.07	28.07	8.10	1,7	3	304	36,7	2,10	0,600	27,4	122,33	20
15.	SPDC - 220	24.07	30.07	5.10	188	4	189	43,5	2,50	0,750	28,3	135,00	15
16.	SPDC - 232	25.07	30.07	10.10	180	3	204	51,2	2,00	0,750	36,2	167,33	8
17.	SPDC - 234	23.07	28.07	5.10	200	6	245	57,3	2,50	0,650	30,9	186,00	2
18.	SPDC - 235	24.7	29.07	15.10	156	4	194	52,4	2,50	0,600	34,0	175,00	3
19.	SPDC - 244/2	24.07	29.07	15.10	135	1	208	49,2	3,05	0,750	32,4	147,33	9
20.	SPDC - 294F	24.07	30.07	10.10	106	10	284	43,3	2,00	0,300	30,6	145,00	11
21.	SPDC - 300	25.7	28,7	10.10	135	2	214	65,3	3,00	0,750	34,0	141,33	4
22.	SPDC - 295F	24.07	28.07	10.10	100	5	222	43,5	2,25	0,550	27,5	143,33	14
23.	SPDC - 208/2	22.07	28.07	5.10	133	8	225	35,5	2,60	0,600	27,7	150,66	7
24.	SP - 205/2	25.07	28.07	5.10	134	3	213	40,2	3,30	1,000	33,8	167,66	4
25.	Anion 210	23.07	28.07	5.10	178	4	175	32,2	2,40	0,650	23,6	110,66	24

Tab. 3. Mikroogled II ZP hibrida u Sijelom Polju 1975.

Red. br. hibrida	Naziv hibrida	D a t u m		Sijljaka broj molom-ljenih	Roj klaso-klasa-va va	Tež. Tež. klaso-klasa-va va kg	Tež. lo klasto-klasa-va kg	Tež. oklasto-klasa-va kg	Tež. oklasto-klasa-va kg	Prinos krag li-klaso- sta pri-va nosa mc/ha			
		meta-avilid-nja	zrenja										
1.	ZPTC - 22-5	22.07	26.07	1.10	199	17	213	31,5	2,25	0,65	26,8	106,00	23
2.	ZPTC - 23-3	22.07	24.07	1.10	175	16	128	31,5	2,10	0,70	26,9	106,00	24
3.	ZPTC - 23-5	24.07	28.07	5.10	103	2	217	51,0	2,50	0,80	32,3	170,00	4
4.	ZPTC - 24-5	24.07	26.07	5.10	186	6	187	37,5	2,40	0,75	25,1	125,00	18
5.	ZPTC - 25-5	24.07	26.07	5.10	187	12	181	36,5	2,60	0,70	26,0	123,66	19
6.	ZPTC - 210-1	24.07	28.07	8.10	189	9	194	49,0	3,00	1,00	26,2	163,33	6
7.	ZPTC - 217-1	26.07	30.07	10.10	186	6	187	56,0	3,50	1,05	30,8	188,33	2
8.	ZPTC - 218-1	24.07	28.07	5.10	191	7	191	39,5	2,50	0,75	26,6	131,66	17
9.	ZPTC - 219-1	26.07	1.08	15.10	192	7	191	47,5	2,70	0,75	27,6	158,33	7
10.	ZPTC - 234-3	24.07	26.07	5.10	185	8	192	45,5	2,50	0,85	24,1	151,66	10
11.	ZPTC - 259-3	26.07	1.08	8.10	193	5	192	46,0	2,50	0,75	30,8	153,33	9
12.	ZPTC - 224-4	24.07	28.07	1.10	195	11	222	39,5	2,80	0,80	25,5	131,66	16
13.	ZPTC - 217-5	23.07	26.07	1.10	190	12	190	37,0	2,50	0,75	23,4	123,33	20
14.	ZPTC - 221-5	22.07	28.07	5.10	184	2	189	42,5	2,50	0,85	24,1	141,66	13
15.	ZPTC - 230-5	26.07	30.07	5.10	191	9	191	57,0	3,10	1,10	28,9	190,00	1
16.	ZPTC - 235-5	26.07	1.08	5.10	188	4	187	41,5	2,45	0,75	27,9	138,33	15
17.	ZPTC - 236-5	26.07	1.08	10.10	189	4	186	43,0	2,50	0,80	30,3	143,33	12
18.	ZPTC - 254-5	24.07	1.08	5.10	182	5	185	44,0	2,60	0,75	29,6	146,66	11
19.	ZPTC - 243-7	26.07	1.08	15.10	200	2	213	49,0	2,25	0,75	27,1	165,00	5
20.	ZPTC - 242-8	22.07	26.07	3.10	194	6	198	42,0	2,75	0,85	24,7	140,00	14
21.	ZPTC - KWS-729	22.07	10.07	8.10	183	4	172	47,0	2,50	0,80	28,4	156,66	8
22.	ZPTC - KWS-727	22.07	26.07	5.10	179	9	178	33,0	2,25	0,75	23,3	110,00	22
23.	Anjon 210	22.07	26.07	5.10	153	8	133	23,5	2,00	0,75	23,1	78,63	25
24.	10-7	22.07	26.07	8.10	179	3	194	35,0	2,00	0,60	25,4	116,66	21
25.	ZP - 206/2	26.07	1.08	10.10	193	3	202	53,5	2,75	0,80	34,2	178,33	3

Jedan, iako mali broj hibrida u ogledima zrio je kasno, i pored osobito lijepih vremenskih prilika u toku septembra i oktobra ove godine, veoma pogodnih za zrenje kukuruza u Polimlju. U prosječnim klimatskim prilikama u oktobru kada nerijetko naglo sniženje temperature praćeno jakim jesenjim kišama — onemogućava u to doba dalje zrenje kukuruza, postoji realna opasnost da neki od ovih hibrida — svakako oni kasniji, ne bi uspjeli da završe svoj normalni vegetacijski razvoj i da sazru. Stoga bi, sudeći prema rezultatima ovogodišnjih oglada, došli u obzir za šire gajenje u Polimlju za sada jedino hibridi koji su najraniji sazreli — najkasnije do 5. oktobra, a kojih je kao što pokazuju tab. 2 i tab. 3 ipak veći broj. Ostali bez sumnje izgledaju kasni za rejon Polimlja, i pored toga što su ove godine svi uspjeli da sazru.

Polegih biljaka bilo je u ogledu I svega po tri u standardima ZP 206/2 i Anjon 210, i u ogledu II — sedam u ZP TC-23-3, šest u ZP TC-224-4 i po četiri u ZP TC-22-5, ZP TC-236-5 i ZP TC KWS-729. Polomljenih je bilo više, najviše u ogledu I u ZP DC-173, ZP DC-196 i ZP DC-200, a u ogledu II u ZP TC-22-5 i u ZP TC-23-3.

Prinosi hibrida mjereni su u klipovima prilikom berbe 16. odnosno 29. oktobra, u zreloom stanju, ali sa visokim procentom vlage, što im utiče na prikaz stvarnih prinosa. Ipak se i u ovakvom stanju vide njihov međusobni odnos i razlike dobijene u jednakim uslovima proizvodnje. Svi su veoma visoki a nadamo se i dovoljno korisni i indikativni. Rang listu im prikazuju tab. 2 i 3.

U ogledu I najveći su prinosi u ZP TC-260, ZP DC-234, a zatim u ZP DC-235, a u ogledu II u ZP TC-230-5 i ZP TC-217-1. Ostali su niži a neki i znatno niži, kao što pokazuju navedene tabele. U ogledu I najniže prinose dao je ZP TC-162 a u ogledu II, 2-3 hibrida dala su ovako niske prinose, a Anion 210 i znatno niže. Vrijedan pažnje je podatak da je standard Anion 210 i u ogledu I dao svega 4,66 mc/ha veći prinos od najnerodnijeg hibrida, dok je ZP 206/2 u oba oglada dao približno jednake i dovoljno visoke i ohrabrujuće prinose.

U Plavu je postavljen jedan mikroogled sa ukupno 250 hibrida u početnim fazama ispitivanja. Ogled je postavljen na plodnom baštenskom zemljištu tipa smeđeg srednje dubokog deluvijuma na 950 m n. v., na imanju Velimira Dašića u Brezovejici. Posijan je tek 22. i 23. maja. Ranija sjetva je onemogućavana jakim majskim kišama. U ogledu je svaki red dužine 4 m sa po 10 kućica posijan sa po jednim hibridom. U kućici su bile po dvije biljke. Međusobni razmak redova i biljaka u redovima iznosio je 75×40 cm. Površina parcele jednog hibrida iznosila je 3 m² a čitavog oglada 800 m². Ogled je bio dobro iznikao već 1. juna. Biljke su se lijepo razvijale u toku čitave vegetacije. Usjev je okopavan dva puta. Nije navodnjavan, a nije bio ni zakorovljen. U toku vegetacije vlage je bilo dovoljno, pa su se biljke normalno razvijale. Napad bolesti i štetočina nije zapa-

žen, osim na nekim hibridima napad snijeti — *Ustilago maydis*. Dvadeset devetog avgusta svi su hibridi dobro izgledali. Lijepo formirani klasovi bili su pretežno u fazi mliječnog zrenja. Pitanje njihove dalje vegetacije bilo je u osnovi pitanje punog zrenja s obzirom na kasnu sjetvu, nadmorsku visinu i osobine pojedinih hibrida. Odišta je mali broj uspio da sazri.

— — —

Sjeme namijenjeno društvenim i individualnim gazdinstvima za proizvodno-demonstracione ogleda dato je za Primorje, Zetsko-bjelopavličku ravnicu, rejon Nikšića i Polimlje. Pri njegovoj podjeli rukovodili smo se tim da se u više rejone Nikšića i Polimlja pošalju raniji, a u niže toplije i sunčanije rejone Primorja i Zetsko-bjelopavličke ravnice, u kojima je period vegetacije duži mogu se gajiti i nešto kasniji hibridi.

Imajući u vidu ovaj činilac dostavljeno je poljoprivrednom dobru »Boka« u Kotoru po 10 kg sjemena sljedećih pet hibrida: ZP SK-63, ZP SK-6, ZP SK-628t, ZP TK-62 i ZP-502. Svi ovi hibridi pripadaju VI grupi zrenja. Neki su dvolinijski a neki trolinijski ili četvorolinijski.

Agrokombinatu »Trinaesti jul« u Titogradu dodijeljeno je po 10, 20 ili 30 kg sjemena sljedećih 13 hibrida: ZP SK-4, ZP SK-71c, ZP SK-3, ZP SK-1, ZP SK1A, ZP SK-8, ZP SK-72 02, ZP SK-75 02, ZP TK-73, ZP TK-75, ZP-73ob, ZP-755 i ZP SK-8ob, ukupno 240 kg sjemena. Ovi hibridi pripadaju VII-oj, a ZP SK-8ob — VIII-oj grupi zrenja i takođe dvolinijskim, trolinijskim ili četvorolinijskim hibridima. Prema tome, ovoj organizaciji su dati najkasniji hibridi koje smo ove godine dobili. Pri ovome smo se rukovodili, pored ostaloga, i saznanjem da Bjelopavlička ravnica i dolina Zete imaju, usljed niske nadmorske visine, zatvorenost okolnim brdima i planinama i vedrog podneblja, najtoplija i najsuvlja ljeta u čitavoj zemlji. Prema P. Vujeviću, 1959. tako toplu i suhu klimu nemaju u nas ni Oveće polje ni dolina Neretve. Zbog ovoga smo smatrali s pravom da će u ovakvoj geografsko-ekološkoj zoni ovako kasni hibridi uspjeti da sazru sigurnije i bolje nego u bilo kojem drugom rejonu Crne Gore.

Poljoprivrednom dobru »Nikšić« u Nikšiću dato je po 10 ili 20 kg — ukupno 70 kg sjemena od sljedeća četiri hibrida: ZP SK-58c, ZP 448, ZP 455 i ZP 498. Ovo su dvolinijski i četvorolinijski hibridi a pripadaju III-oj, IV-oj i V-oj grupi zrenja.

Ostalo sjeme dobijenih hibrida razmijeljeno je kome 5, kome 10 ili 20 kg direktno individualnim proizvođačima u rejonu Zetsko-bjelopavličke ravnice, a u Polimlju preko Trgovačkog preduzeća »Bjelasica« u Bijelom Polju, gdje se i inače u novije vrijeme hibridi kukuruza sve više šire.

Tako je, pored sjemena datog Agrokombinatu »Trinaesti jul«, razdijeljeno ove godine individualnim proizvođačima u Zetu i Bjelopavliće po 10 kg sjemena ZP-551b Radisavu Boljeviću i Milu Radinoviću u Zetu, 10 kg ZP SK-48A Đorđiji Đuretiću, takode u Zeti, 10 kg ZP SK-46A Milovanu Jovanoviću u Komanima, 20 kg ZP SK-58c Spasoju Pavičeviću u Dolu Pješivačkom i 20 kg ZP SK-46A i 10 kg ZP-584 Đorđiju Đuroviću u Kosovom Lugu.

Preko trgovačkog preduzeća »Bjelasica«, koje se u svojoj zapaženoj aktivnosti uspješno bavi, pored ostaloga, popularizacijom sjetve i prometom sjemena biljaka za ishranu stoke, novih sorti pšenice, povrća i drugih biljaka, pa i hibridnog kukuruza, dostavljeno je za individualne proizvođače srednjeg Polimlja po 10, 25, 30 ili 100 kg — ukupno 175 kg sjemena hibrida: ZP-370, ZP-346, ZP-455, ZP-448 i ZP-501A. Ovo preduzeće je dobijeno sjeme razdijelilo 22-orici naprednijih poljoprivrednih proizvođača u rejonu Bijelog Polja — u Rasovu, Potkrajcima, Pripčicama, Ravnoj Rijeci i drugim naseljima. Sve su ovo rani četvorolinijski hibridi koji pripadaju III-oj i IV-oj, a jedino ZP-501A V-oj grupi zrenja.

Sjeme ZP-206/2 — ukupno 30 kg, kao najranije među dobivenim hibridima, dato je Zemljoradničkoj zadruzi u Plavu da ga ona razdijeli svojim individualnim proizvođačima za sjetvu. Pri ovome se smatralo da će jedino ovaj rani hibrid uspjeti da sazri u tako osobito visokom rejonu gajenja kukuruza u nas, kao što je rejon Plava, na oko 1 000 m n. v. Sjeme ovog hibrida razdijeljeno je 13-orici individualnih proizvođača u naseljima oko Plava i Brezovice — kome kilogram, kome dva.

Tako je sve dobijeno sjeme ove godine ZP hibrida razdijeljeno proizvođačima na vrijeme i posijano blagovremeno, mahom u vrijeme kada se siju i domaće odlike i ekotipovi.

Osim ovih ZP hibrida, zapaženo je u proizvodnji nekih rejona, a najviše u Polimlju i Zeti, ove, kao i prethodnih godina, isprobavanje i gajenje i nekih drugih domaćih hibrida kukuruza — zemunopolskih, novosadskih, zagrebačkih, osječkih ili banjalučkih. Njihovo sjeme ovamo dopijeva posredstvom savjetodavne službe samih institucija koje to sjeme stvaraju, isprobavaju i šire u proizvodnji ili preko sjemenske službe ili trgovačke mreže a nerijetko i interesovanjem samih proizvođača, s obzirom na to što mnogi od njih iz godine u godinu sve više nastoje da na svojim gazdinstvima isprobavaju što veći broj domaćih hibrida. Zapazili smo, štaviše, i prave uporedne oglede sa po nekoliko hibrida različitog porijekla i doba stasanja na istoj dovoljno ujednačenoj parceli individualnih gazdinstava. Stoga smatramo za potrebno da se u daljem izlaganju osvrnemo na neka zapažanja i o gajenju ovih hibrida, ukoliko se na njih u proizvodnji nailazilo.

Prema informacijama trgovačke mreže u Titogradu, prodato je 1975. u Crnoj Gori ukupno oko 4 000 kg sjemena hibridnog kukuruza i to najviše ZP-448 (oko 3 000) i ZP-551b (oko 1 000 kg).

Godina 1975. bila je osobito povoljna za gajenje kukuruza u Crnoj Gori. U toku čitave vegetacije nije bilo, kao što obično biva, izrazitih suša pošto su kiše padale mahom na vrijeme i, reklo bi se, manje-više dovoljno.

Lijepo vrijeme i dovoljne količine vlage još u rano proljeće omogućili su, osim u rejonu Komova i Prokletija, blagovremenu pripremu zemljišta i sjetvu pa je sjetva obavljena, iako prilično kasno, kao i obično, ali svuda u vrijeme sjetve domaćih ekotipova i varijeteta i bezmalo redovno na plodnim dobro pripremljenim i, po pravilu, dobro nadubrenim zemljištima, od kojih se neka mogu i navodnjavati. Na društvenim gazdinstvima usjevi su mahom i prihranjivani u toku vegetacije mineralnim đubrivima. Zapažena su jedino dva individualna proizvođača, jedan u Bjelopavličima a drugi u Plavu, koji su sasvim nemarno posijali dobijeno sjeme, a još nemarnije njegovali usjev u toku vegetacije. Ostali proizvođači radove oko usjeva: okopavanje, ogrtanje, a mjestimično i navodnjavanje obavljali su s potrebnom pažnjom i na vrijeme. Pored toga, nije na usjevima u većoj mjeri zapažen napad biljnih bolesti ili štetočina a nije bilo ni znatnijih pojava korova.

Proizvodno-demonstracioni ogledi postavljeni su mahom na pristupačnim mjestima, nerijetko pored komunikacija i blizu naselja, gdje su mogli biti zapaženi od strane okolnih proizvođača i prolaznika.

Kukuruz je ove godine u Crnoj Gori dobro rodio — znatno bolje od višegodišnjeg prosjeka. Ovo se odnosi kako na domaće ekotipove, tako i na sve gajene hibride. Rana jesen, tj. septembar i oktobar, bila je izuzetno povoljna za zrenje kukuruza. Prve kiše pale su početkom septembra, poslije kojih je lijepo vrijeme potrajalo te je omogućilo ranije ili kasnije zrenje svih hibrida u svim rejonima njihova gajenja, osim, donekle, ZP-206/2 i BC 28-11 u rejonu Plava.

— — —

Poljoprivredno dobro »Boka« postavilo je ogled sa navedenih 5 hibrida u Mrčevom Polju kod Budve na mladom aluvijalnom zemljištu tek 17. maja. Raniju sjetvu ovdje onemogućava suvišna vlaga zemljišta. Ogledna parcela imala je oko 1 500 m² a međusobni razmak redova i biljaka u redu 70×30 cm. Svaki hibrid imao je po 16 redova. Usjev je nikao 24. i 25. maja, metlao ZP-502: 18-og a ZP SK-628t: 20-og jula i ostali hibridi 22. jula, svilao ZP-502: 1-og avgusta, ZP SK-628t: 3. avgusta i ostali 5. avgusta. Sazreli su 1-og oktobra ZP SK-63 i ZP SK: 6-og, a ostali od 3-5. oktobra. Berba je obavljena tek 27. oktobra. Biljke ZP SK-63 odlikovale su se intenzivno zelenom bojom, a u vrijeme svilanja bile su djelimično napadnute od moljca — *Pyrausta nubilalis*, a biljke ZP SK-6 izgledale su previše blijede i nedovoljno razvijene.

Neke morfometrijske podatke mjerene 1. avgusta u fazi svi-
lanja biljaka prikazuje tab. 4. Prinosi su mjereni u suvim klasovima
nakon berbe. Njihovu rang-listu prikazuje tab. 4.

Tab. 4. Proizvodno-demonstracioni ogled ZP hibrida —
poljoprivredno dobro »Boka« 1975.

Red. Naziv br. hibrida	Visina biljaka u cm	Debljina stabljika u cm	Broj lis.	Listovi cm		Prinos mc/ha	Rang- lista prin.
				dužina	širina		
1. ZP SK-63	248,4	2,82	12,5	80,8	9,52	52,81	2
2. ZP SK-6	221,2	2,8	11,4	77,2	9,9	36,00	3
3. ZP SK-628t	250	2,72	12,4	87,5	8,75	34,38	5
4. ZP TK-62	238,9	3,0	12,1	88,5	10,4	54,38	1
5. ZP-502	230,7	3,1	12,8	84,1	10,2	35,00	4

Nije zapaženo na drugom mjestu u Primorju ove godine ga-
jenje hibrida. Po svemu sudeći, posebno u Grblju i okolini Ulcinja
i dalje uporno održavaju u kulturi svoje stare, domaće, cijenjene
odlike.

U toku 1974. ovo je gazdinstvo na susjednoj parceli istog tipa
zemljišta i u sličnim uslovima gajilo hibride: ZP-448, ZP-370, ZP-
-206/2, ZP SK-46A, ZP SK-48A i ZP SK-58c. Od svih ovih hibrida
1974. pokazao se ZP SK-46A bolji kako po prinosima zrna, tako i
biljne mase. Dao je 47,00 mc/ha suvoga zrna. Po prinosima zrna
prati ga ZP-206/2, koji je dao 43,20 mc/ha zrna. ZP SK-46A bio je
i otporniji prema suši nego ostali hibridi u ogledu. Prema mišljenju
stručnjaka ovoga gazdinstva, mogao bi se gajiti i za silažu.

Agrokombinat »Trinaesti jul« gajio je na svom gazdinstvu u
Bjelopavličima ukupno 230 ha hibridnog kukuruza, i to: 7 ha pro-
izvodno-demonstracionih ogleda na Pođanju sa 13 ZP hibrida dobi-
jenih preko Poljoprivrednog instituta — Titograd, 70 ha na Dreno-
vici, od kojih 35 ha ZP-370 i 35 ha ZP-498, 5 ha u Kosiću ZP-370 i
u Mlakama i na nekim drugim razbacanim parcelama koje se nijesu
mogle navodnjavati 148 ha ZP-790.

Međutim, bez obzira na to što su ovo hibridi za zrno, njihova
je ovogodišnja proizvodnja na ovom gazdinstvu, još prilikom sjetve
orjentisana iz nužde na proizvodnju za silažu, radi prehrane muznih
krava.

Zapaža se već nekoliko godina da ovo kao i ostala društvena
gazdinstva u nas više traže hibride za silažu nego za zrno.

Prinos zelene mase ovih hibrida je dobar. Posijani su blagovremeno na dobro pripremljenom i podubrenom zemljištu tipa aluvijuma, koje je u toku zime bilo djelimično zasićeno suvišnom vlagom. Površine namijenjene za sjetvu ovih hibrida poorane su u jesen na 30-35 cm dubine, a nekoliko dana pred sjetvu, nakon dubrenja sa po 400 kg/ha NPK đubrivima, i potanjirane na 15 cm dubine. Prilikom sjetve dato je još po 150 kg/ha N đubriva, i u prvim fazama razvoja po 150 kg/ha KAN-a. Prema tome, ukupna količina đubriva iznosila je 700 kg/ha, što se smatra sasvim dovoljno.

Na Podanju je sjetva obavljena 19. i 20. a u Kosiću, na Drenoviću i ostalim parcelama u vrijeme od 20-30. aprila. Razmak redova i biljaka u redovima iznosio je 70×20 cm sa po jednom biljkom u kućici. Nicanje usjeva počelo je već nakon 8-10 dana. Usjevi su dva puta okopavani a mjestimično i navodnjavani. Biljke su se u toku vegetacije lijepo razvijale. Suša ih nije ometala u razvoju, već su nakon 1. avgusta bile u mliječnoj a neki hibridi u voštanom zrenju. Nije na biljkama opažen napad bolesti ili štetočina. Berba je počela prvih dana avgusta i protekla se do kraja toga mjeseca.

Tab. 5 prikazuje neke morfometrijske podatke biljaka ovih hibrida, mjenjenih 29. jula u fazi mliječnog, odnosno voštanog zrenja i prinose zelene mase, mjerene prilikom berbe. Morfometrijski podaci predstavljaju srednju vrijednost 10 prosječnih svojstava, a prinosi srednju vrijednost sa jedinice površine. Debljina stabljika mjerena je ispod razvijenijeg klasa.

Tab. 5. Proizvodno-demonstracioni ogledi ZP kibrida u agrokombinatu »Trinaesti jul« 1975.

Red. br.	Lokalitet	Naziv hibrida	Visina biljaka cm	Deblj. stabljika cm	Duž. klasova cm	Broj list.	Prinos u mc/ha	Rang-lista prinosa
1.	Podanje	ZP SK-4	260	3,1	20,08	—	250	10
2.	„	ZP SK-71t	245,4	2,74	24,9	15,1	371	3
3.	„	ZP SK-3	265,5	3,82	34,2	—	253	7
4.	„	ZP SK-1	243,0	2,6	26,0	—	378	2
5.	„	ZP SK-1A	265,3	2,9	24,4	14,8	379	1
6.	„	ZP SK-8	274,4	3,4	30,2	—	252	8
7.	„	ZP SK-72 02	219,2	2,9	24,8	12,7	251	9
8.	„	ZP TK-73	301,3	2,6	24,7	14,4	300	4
9.	„	ZP TK-75	243,0	2,9	23,2	13,0	207	14
10.	„	ZP-73ob	290,6	3,3	27,4	16,0	242	12
11.	„	ZP-755	258,5	2,5	26,9	13,6	264	6
12.	„	ZP SK-8ob	245,3	2,7	19,5	13,1	228	13
13.	„	ZP SK-75 02	237,4	3,52	23,6	14,4	—	—
14.	Kosić	ZP-370	268,0	2,3	—	—	280	5
15.	Drenovića	ZP-498	309	2,4	32,7	13,4	250	11

Prosječni prinos zelene mase hibrida ZP-790 sa površine od 10 ha u Mlakama iznosi 278 mc/ha, a na nenavodnjavanim površinama u razbacanim parcelama gazdinstva svega oko 150 mc/ha.

Tab. 5. pokazuje da se ističu visinom biljaka hibridi ZP-498 na Drenovici i ZP TK-73, debljinom stabljika ZP SK-3, ZP SK-75 02, ZP SK-8 i ZP-73ob, dužinom klasova ZP SK-3, ZP-498 i ZP SK-8, brojem listova ZP-73ob i ZK SK-71c, a prinosima ZP SK-1A, ZP SK-1 i ZP SK-71c. Za naše prilike i naša zemljišta dobijeni prinosi zelene mase nijesu mali, iako se to ne bi moglo kazati za plodnija zemljišta u povoljnijim rejonima proizvodnje. Usjev ZP SK-4 nije bio dovoljno ujednačen i biljke su mu bile nedovoljno zelene u toku vegetacije. Intenzivno zelenom bojom biljaka posebno su se odlikovali hibridi ZP SK-3, ZP SK-8, ZP SK-72 02, ZP TK-73 i ZP-755. Nešto raniji od ostalih izgledao je hibrid ZP-498 na Drenovici koji je, kao što je već kazano, imao i veoma jake i izuzetno visoke stabljike, neke i do 350 cm. Ovom osobinom ga je pratio ZP SK-72 02.

Hibridi od kojih je sjeme razdijeljeno individualnim gazdinstvima gajeni su za zrno i dali su dobar ali nejednak rod. Slabe prinose su dali jedino ZP SK-46A i ZP-584, koji su posijani na jednom gazdinstvu u Kosovom Lugu na slabom zemljištu i razvijali se bez ikakve njege.

ZP-551b pokazao se veoma dobro, osobito u Zeti. Reklo bi se da ga tamošnji proizvođači cijene više od ostalih hibrida, čemu vjerovatno, pored dobrog roda i kvaliteta, doprinosi i njihova navika na bijele domaće odlike, koje se danas jedino gaje u Zeti. Na imanju Radinovića, na plodnoj njivi mladog aluvijuma, koja je na vrijeme pripremljena i dovoljno podubrena, dao je dobre prinose. Posijan je 23. aprila, počeo nicati 2. maja, okopan je dva puta, 23. maja i 5. juna. U toku vegetacije razvijao se lijepo, bez korova i napada biljnih bolesti i štetočina. Nije navodnjavan. U vrijeme zrenja, početkom septembra biljke su bile zelenije nego u ostalih hibrida ili domaćih odlika. Dao je, preračunato, 47 mc/ha. Nosio je po jedan dobro razvijen klas, a nerijetko i po dva koji, međutim, nijesu dobro zatvoreni pri vrhu labudinama kao u domaćim odlikama, zbog čega su izloženi napadu ptica. Kazuju da je na jednom drugom gazdinstvu, takođe u Zeti, uz optimalnu agrotehniku, dao blizu 100 mc/ha.

Na imanju Radisava Boljevića, na sličnoj isto tako prethodno pripremljenoj i podubrenoj njivi, posijan je ovaj hibrid 19. a nikao 27. i 28. aprila. Metlao je 25. juna, svilao 3. jula i sazrio 26. avgusta. U toku vegetacije izgledao je veoma lijepo, na parceli od jednog rala — 1 820 m² dao je 200,20 kg suvog zrna, što preračunato na ha, iznosi blizu 100 mc/ha.

ZP SK-48 A pokazao se u Zeti na sličnom zemljištu slabiji nego ZP-551b. Sjetva, agrotehnika i druge mjere njege bile su prib-

lišno jednake za oba ova hibrida, ali, i pored ne mnogo nižih prinosa ZP SK-48A a vjerovatno i zbog jačeg napada snijeti i nedovoljne zatvorenosti klasova labudnom, proizvođači ovaj hibrid cijene manje nego ZP-551b.

ZP SK-46A na imanju Milovana Jovanovića u Lješkopoljskom Lugu posijan je tek 15. maja, na dobro pripremljenoj i stajnjakom prethodno podubrenoj njivi, na kojoj je pretkultura bila povrće. Sjetva je obavljena na uobičajen način na parceli od 2 200 m². Usjev je okopan samo jedanput i navodnjavan dva puta u toku vegetacije, i ispred navodnjavanja prihranjen azotnim đubrivima. Zrio je krajem avgusta. U toku vegetacije usjev je lijepo izgledao. Bio je dovoljno ujednačen. Nijesu zapažene poglele niti polomljene biljke, a takođe ni napad bolesti i štetočina. Djelovao je primjerno na okolne proizvođače. Dao je dobre prinose — 1 400 kg suvog zrna, što, preračunato na ha, iznosi 64 mc/ha.

ZP SK-58c na imanju Spasoja Pavićevića u Dolu Pješivačkom pokazao se dosta dobar. Posijan je krajem aprila na dovoljno pripremljenoj i stajnjakom podubrenoj njivi. Usjev je okopan dva puta. U toku vegetacije izgledao je veoma lijepo. Biljke su izrasle visoko i na njima nije zapažen nikakav napad bolesti ili štetočina. Rodio je na njivi od oko 2 000 m² nešto više od 7 mc, što iznosi oko 35 mc/ha.

U rejonu Nikšića praćeni su ove godine jedino proizvodno-demonstracioni ogledi ZP hibrida koji su dati poljoprivrednom dobru »Kapino Polje« preko Poljoprivrednog instituta u Titogradu i koji su gajeni za zrno. Hibrid NS-802 gajen je na istom gazdinstvu u Kodžuru za silažu. Ovo ne znači da nije bilo i drugih hibrida kukuruza u ovom rejonu.

Kako hibridi za zrno, tako i NS-802 za silažu posijani su na plodnom zemljištu — najboljem koje ovo gazdinstvo ima — za zrno na 13 000 m², a za silažu na 35 ha. Zemljište je za sjetvu na vrijeme dobro pripremljeno i dovoljno podubreno. ZP hibridi posijani su 3. maja i NS-802 od 20-25. aprila, na razmaku redova i biljaka u redovima, prvi 70×20 — 25 cm, a drugi 70×15 — 20 cm. U toku vegetacije oba su usjeva međuredno kultivirana po dva puta u fazi 3-4 i 6-7 listova, prihranjivani sa 100 kg/ha ureje i tretirani herbicidima. Nijesu navodnjavani ali je raspored kiša u toku vegetacije bio veoma povoljan — znatno povoljniji od višegodišnjeg prosjeka za ovaj rejon. Stoga su se usjevi razvijali povoljno i dali dobre prinose. Nerijetko je jedna stabljika nosila i po dva klasa. Svitali su ZP hibridi u vrijeme od 25-30. jula a NS-802 od 5. do 8. avgusta. U toku vegetacije usjevi su veoma lijepo izgledali a posebno silažni NS-802 koji je uz to imao izvanredno izraženu lijepu intenzivno zelenu boju. Nijesu zapažena na njima nikakva oboljenja ili oštećenja. ZP hibridi zreli su sredinom oktobra. Bili su čisti od korova.

NS-802 košen je za silažu u vrijeme od 1-20. septembra. Dao je prinos zelene mase 348 mc/ha.

NS-802 je dvojni — *double cross*, srednje kasni žuti hibrid, grupe zrenja VIII. Ima čvrste stabljike visine oko 280 cm, veoma otporne prema polijeganju. Rodan je, a može se gajiti i za silažu. Odgovara agro-ekološkim prilikama Vojvodine.

Tab. 6 prikazuje neke morfometrijske podatke mjerene 9. avgusta u vrijeme mliječnog zrenja ZP hibrida i nekoliko dana nakon svilanja NS-802. Na žalost, podaci o prinosima ZP hibrida nijesu vjerodostojni ni upotrebljivi.

Tab. 6. Proizvodno-demonstracioni ogledi ZP i NS-802 hibrida na PK »Nikšić« 1975.

Red. Naziv br. hibrida	Visina biljaka cm	Debljina stablj. cm	Dužina klasova cm	Debljina klasova cm	broj	Listovi dužina	širina
1. ZP-455	208,3	2	29,1	4,8	12,4	77,3	11,7
2. ZP-498	231,4	2,1	27,7	3,8	12,7	91,7	10,8
3. ZP-448	221,2	2,05	29,2	4,7	13,3	82,8	10,5
4. ZPSK-58-c	243,1	2	27,9	3,9	11,9	88,0	11,7
5. NS-802	237,3	2	25,7	3,1	14,0	95,2	11,4

Tab. 6 pokazuje da je najviše biljke imao hibrid ZPSK-58c, da su stabljike svima približno jednako debele, da su klasovi nešto krupniji u ZP-455 i ZP-448 nego u ostalih hibrida, da najveći broj listova sa istovremeno najvećom dužinom i širinom ima hibrid za silažu NS-802. Podaci i ove tabele predstavljaju srednju vrijednost 10 prosječnih mjerenja jednog svojstva u fazi mliječnog zrenja. Debljina stabljika mjerena je neposredno ispod razvijenijeg klasa.

Polimlje je, bez sumnje, i danas rejon najveće i najintenzivnije proizvodnje kukuruza u Crnoj Gori. Ovdje se on i dalje gaji u rejonu svakog stalnog ljudskog naselja, i zauzima prema sopstvenoj slobodnoj ocjeni i ove, 1975. god., oko 80% ukupnih oranica. Na nekim položajima gornjeg Polimlja u ograncima i na padinama Komova i Prokletija gaji se na većim nadmorskim visinama nego u bilo kojoj drugoj oblasti zemlje, a možda i čitave Evrope. Ovdje mu se nerijetko kultura nalazi u zoni rasta ne samo breze i lijeske nego i same bukve. Njegovom gajenju na ovim visinama nijesu ograničavajući faktori proizvodnje toliko nepovoljne geografsko-ekološke prilike, koliko napadi ptica, razne divljači i druge štetočine. Stoga je sasvim prirodno što se u ovoj oblasti stoljećima tako intenzivne i za ishranu mjesnog stanovništva osobito značajne proizvodnje kukuruza, u no-

vije vrijeme sve više isprobava i gaji sve veći broj hibrida. Do-
duše, danas se to čini na nižim položajima i plodnijim zemljištima
u samoj dolini Lima i nižim tokovima njegovih protoka, dok se na
višim položajima i dalje uporno održavaju domaće rane i kvalitetne
osobito cijenjene odlike, prvenstveno i zbog toga što za takve polo-
žaje još nemamo kvalitetnih ranih hibrida koji bi bili dostojni nji-
hove zamjene.

Sjetva ZP, kao i drugih hibrida kukuruza koji se u novije vri-
jeme gaje u Polimlju, obavlja se u osnovi u vrijeme i onako kako
se i kada siju stare domaće odlike, tj. najčešće krajem aprila ili po-
četkom maja i mahom na plodnijim, dobro pripremljenim zemljiš-
tima, koja se gotovo redovno đubre stajskim đubrivima, a na koji-
ma je najčešće prethodni usjev takođe bio kukuruz.

Usjevi kukuruza se i u ovom rejonu obično dva puta u toku
vegetacije okopavaju ručno, a ljeti mjestimično i povremeno navod-
njavaju. Najviše se, međutim, u gajenju hibrida danas griješi u to-
me što se i oni siju previše često, kao i domaće odlike — na razmaku
redova i biljaka u redovima svega 50×30 cm, a u naseljima u re-
jonu Plava i Gusinja i češće. Prirodno je da takav sklop usjeva ne
odgovara snažnim i jakim biljkama hibrida kao što može odgovarati
domaćim odlikama. Takođe se gotovo redovno u usjevima kukuruza
sade kao podusjevi tikve i pasulj u osnovi radi što intenzivnijeg
iskorišćavanja plodnih zemljišta. Razumije se, ovakva prava zdru-
žena sjetva čini te usjeve gotovo neprohodnim, pa stoga u takvom
gustom sklopu nastaju znatno povoljniji uslovi, posebno u kišnim
godinama, za razvoj zelene biljne mase nego zrna.

Ove godine je u Rasovu 7 individualnih proizvođača sijalo ZP-
-370 a samo Relja Furundžić ZP-346. ZP-370 posijan je na imanju
Milorada Krunića 6. maja na plodnoj i dobro pripremljenoj stajnja-
kom podubrenoj njivi. Okopan je dva puta. Nije navodnjavan a kao
podusjev je imao tikve i pasulj. U toku vegetacije je lijepo izgledao.
Bio je 28. avgusta u fazi mliječnog zrenja.

ZP-346 na imanju Relje Furundžića posijan je 24. aprila ta-
kođe na veoma plodnoj njivi pored samoga Lima, koja je takođe
prethodno dobro pripremljena i nađubrena stajnjakom. Usjev je ni-
kao 11. maja. U fazi razvoja 3-4 lista prihranjen je sa N đubrivima,
okopan je dva puta, u toku vegetacije je izgledao lijepo i služio kao
osobiti primjer okolnim proizvođačima i prolaznicima. Poleglih i
polomljenih biljaka nije bilo, a takođe ni oboljelih ni oštećenih, kao
ni biljaka ZP-370 na imanju Krunića. Kao podusjev takođe je imao
pasulj i tikve. 28. avgusta bio je u fazi mliječnog zrenja. Sazrio je
tek 5. oktobra i dao dobar prinos koji preračunat na ha, iznosi 77,27
mc/ha suvog zrna. Neke morfometrijske podatke ova dva hibrida
prikazuje tab. 7. Oni predstavljaju srednju vrijednost 10 prosječnih
biljaka. Debljina stabljike mjerena je neposredno ispod razvijenijeg

klasa. U Nikoljcu su Simo i Ćiro Karišik, Milka Čović, Zeko Dulo-
vić i neki drugi seljaci gajili ove godine ZP-370, uz sličnu agro-
tehniku i uslove gajenja kao i Milorad Krunić u Rasovu. Veoma su
zadovoljni ovim hibridom i žele da ga gaje i ubuduće.

U Pripčićima ove godine je razdijeljeno i posijano ukupno 40 kg
sjemena ZP-448. Drugih ZP hibrida nije bilo u ovom naselju ove
godine, iako je gajenje hibrida već dovoljno odomaćeno u njemu.
Na imanju Velimira Obradovića posijan je 25. aprila na dobro pri-
premljenoj i stajnjakom počubrenoj njivi. Sjetva je obavljena pra-
vilno na razmaku redova i biljaka u redovima 70×50 cm što se sma-
tra primjetno rjeđom od uobičajene sjetve domaćih ekotipova. Usjev
je nikao 5. maja. Okopavan je dva puta. Nije navodnjavan. Imao
je podusjev pasulj. U toku vegetacije izgledao je dobro. Nije bilo
polomljenih, poleglih, oboljelih i oštećenih biljaka. 28. avgusta bio
je u fazi voštanog zrenja.

Neposredno pored njive Obradovića sa hibridom ZP-448 nala-
zila se njiva Dragana Nišavića sa hibridom Bc-28-11. Ova dva hi-
brida posijana su na približno jednako plodnim njivama i njegovani
gotovo u jednakim uslovima proizvodnje jednog istog zemljišta i
naselja uz primjenu iste agrotehlike. Bc-28-11 posijan je 7. maja,
nikao 15. maja, svilao 10. jula a 28. avgusta bio u fazi prelaska voš-
tanog u puno zrenje. Habitusom i dobom stasanja podsjećao je veo-
ma na domaće odlike, dok ih je prinosima, znatno premašivao. Su-
deći prema ovogodišnjim zapažanjima, reklo bi se da bi ovaj hibrid
odgovarao više za gajenje na zemljištima ovoga naselja, a, možda,
i susjednih, nego ostali do sada isprobavani hibridi. Ranostasniji je
od ostalih i 20 dana. Sudeći po tome i nekim drugim osobinama,
dobija se utisak da bi mogao doći u obzir za gajenje i na višim
brdskim položajima na manje plodnim zemljištima od ovog u Prip-
čićima.

Pored Nišavića, gajio je Bc-28-11 u Pripčićima i Drago Rudić
a u Zatonu Luka Mihailović, Mićo Gačević, Anđo Vlahović i Novak
Zlalić. Luka Mihailović posijao ga je na gotovo baštenskom zem-
ljištu — na kojemu je pretkultura bio krompir — 12. maja, na raz-
maku redova i biljaka u njima 70×40 cm. Nikao je 20. maja. Oko-
pan je dva puta. Imao je podusjev tikve. Nije u njemu bilo korova
i polomljenih, poleglih, bolesnih i oštećenih biljaka. 28. avgusta bio
je osobito zelene boje na prelazu iz mliječnog u voštano zrenje.

Neke morfometrijske podatke ZP-448 na imanju Obradovića
i Bc-28-11 na imanju Nišavića i Mihailovića, mjerene 28. avgusta,
prikazuje tab. 7.

Tab. 7. Proizvodno-demonstracioni ogledi ZP hibrida i Bc-28-11 na individualnim gazdinstvima u rejonu Bijelog Polja 1975.

Red. br.	Lokalitet	Naziv hibrida	Vis. bilj. cm	Deblj. stablj. cm	Broj klasova	Duž. klasova	Deblj. klas. cm	Broj listova	Duž. sred. lista cm	Šir. sred. lista cm	Dat. zrenja	Prin. mc/ha	Rang-lista prinosa
1.	Rasovo	ZP-370	229,8	2,27	1,4	27,2	5,91	12,5	91,3	11,01	10.10	73,33	2
2.	„	ZP-346	216,4	2,4	1,9	30,5	5,3	12,8	87,4	10,3	5.10	77,27	1
3.	Priječići	ZP-448	204,8	2,3	1,6	22,8	5,3	12,3	91,8	10,1	5.10	66,66	4
4.	„	Bc-28-11	223,3	2,3	1,3	21,9	—	11,0	86,1	8,4	10.9	60,03	5
5.	Zaton	Bc-28-11	219,2	2,1	1,1	24,2	4,6	9,4	82,2	10,2	30.9	70,00	3

Iz tab. 7 vidi se da ZP-370 i Bc-28-11 imaju približno jednake visoke biljke koje su više nego u ZP-346 i ZP-448. Bc-28-11 ima, uz to, tanje stabljike i manji broj i sitnije klasove nego ostali hibridi, a, takođe, i manji broj listova sa manjom ukupnom listnom površinom. Svi su dali veoma dobre i visoke prinose i svi proizvođači žele da ih gaje i narednih godina.

Zapažen je na gazdinstvu Miloja Fenića u Brzavi pored Lima, uzvodno otprilike na sredini između Bijelog Polja i Ivangrada, pravi uporedni ogled u jednoj repeticiji sa slijedećih 6 hibrida: ZP-206/2, Os-295, Bc-290, Bc-28-11, ZP-370 i Bl-270. Prva 4 hibrida sijana su na istoj njivi u jednakim uslovima sjetve i njege, i imali: ZP-206/2: 12 redova, Os-295: 6 redova, Bc-290: 4 reda i Bc-28-11: 10 redova iste dužine. Ostala dva hibrida posijana su na drugoj njivi blizu mosta na Brzavi. Svi su sijani sijačicom na razmaku redova i kućica u njima 70×30 cm. Izgledali su lijepo u toku vegetacije. Okopavani su dva puta. Nijesu zapažene niti poglele i polomljene niti oboljele i oštećene biljke. 29. avgusta bili su u fazi mliječnog zrenja. ZP-206/2 i Bc-28-11 izgledali su raniji nego Os-295 i Bc-290. Uz to je Bc-28-11 imao veoma intenzivnu zelenu boju. Svi su odreda izgledali, kao i ostali hibridi u ovom rejonu, znatno bolje od domaćih ekotipova na susjednim njivama u jednakim ili sličnim uslovima proizvodnje. ZP-370 veoma se lijepo razvijao. Usjev je bio bez korova i napada bolesti i štetočina. Znatno broj biljaka nosio je po dva klasa.

Usjev Bl-270 takođe je bio bez korova i bolesnih, oštećenih, pleglih i polomljenih biljaka, kao i ostali hibridi, a, pored toga, odlikovao se nižim i čvrstim stabljikama, veoma intenzivne zelene boje i lijepo formiranim dobro odvrnutim klasovima i širokim listovima a, uz to, i povoljnijim odnosom klasova prema ostaloj biljnoj masi od svih hibrida koji su ove godine gajeni u Crnoj Gori. Dok su ostali hibridi u ovom naselju 29. avgusta bili u fazi mliječnog

zrenja, hibrid BI-270 već je bio na prelazu iz voštanog u puno zrenje. U ovim usjevima nije bilo nikakvih podusjeva.

Neka morfometrijska svojstva ovih hibrida mjerenih 29. avgusta prikazuje tab. 8.

Tab. 8. Proizvodno-demonstracioni ogledi hibrida kukuruza u Brzavi 1975.

Red. br.	Naziv hibrida	Visina biljaka cm	Deblj. stablj. cm	Broj klas.	Duž. klas.	Deblj. k'as.	Broj listova	Duž. lista	Širina sred. lista
1.	ZP-206/2	174,2	2,0	1	22,2	5,4	9,2	73,8	9,4
2.	Os-295	198,2	2,2	1	20,2	4,8	10,2	75,2	8,6
3.	Bc-290	187,4	2,1	1	20,1	4,6	11,2	75,8	9,0
4.	Bc-28-11	207,6	2	1,2	22,2	5,0	11,2	77,6	9,4
5.	ZP-370	246,6	2,4	1,6	22,8	5,4	13	80,8	11,0
6.	BI-270	174,0	2	1	23,4	5,8	10	79,2	10,2

Podaci tab. 8 potvrđuju zapažanja dobijena slobodnom ocjenom o tome da znatno veću visinu i ukupnu biljnu masu ima ZP-370 nego ostali hibridi u Brzavi, a naročito ZP-206/2 i BI-270, kojima je približno jednaka. Međutim BI-270 odlikuje se krupnijim listovima od ostalih hibrida osim ZP-370.

Svi su ovi hibridi zahvaljujući lijepoj i srazmjerno dugoj jeseni sasvim sazreli. Sazrio je najranije Os-295 zatim BI-270, ZP-206/2, Bc-290 i Bc-28-11. Međutim, svima je ovima zrenje manje-više gotovo istodobno i svi su ubrani prije 10. oktobra. Jedino je ZP-370 sazrio tek 25. oktobra. On je, dakle, previše kasan za ovaj rejon. ZP-455 na jednom susjednom gazdinstvu istoga naselja još je kasniji nego ZP-370. Sazrio je tek 3. novembra.

Prinosi ovih hibrida nijesu mjereni precizno. S toga ne možemo dati njihov stvarni iznos sa jedinice površine, iako su dvostruko i više bolji od prinosa domaćih ekotipova. Proizvođač je sa njima veoma zadovoljan i želi da ih gaji i dalje. U približno jednakim — reklo bi se gotovo optimalnim uslovima proizvodnje klasovi su najteži u ZP-370 i ZP-455, prosječno po 240 g. Zatim dolaze klasovi BI-270, oko 210 g a ostalih hibrida približno su jednaki, prosječno svega 160-170 g.

U rejonu Plava, kao što je već kazano, razdijeljeno je sjeme najranijeg ZP hibrida: ZP-206/2. Pored ovoga hibrida sijao je u ovom rejonu Branko Dašić u Brezovicama i Bc-28-11. Sjeme ovih hibrida posijano je kasno, tek tokom druge polovine maja, jedino s toga što se ovdje usljed znatne nadmorske visine, kukuruz i inače

kasno sije, a drugo što su ove godine u rejonu Prokletijâ padale za vrijeme sjetve jake majske kiše.

ZP-206/2 na jednoj njivi u samom Plavu gotovo je propao. Na drugim njivama pokazao se dobar i dao je zadovoljavajuće prinose i pored kasne sjetve i gustog sklopa biljaka sa podusjevom tikava i pasulja, što je, bez sumnje, uticalo negativno na prinose zrna. Osobito je previše gusti sklop bio usjeva Bc-28-11 na imanju Branka Dašića, natrpan, uz to, biljkama pasulja i tikava. Svi su krajem avgusta bili u fazi mliječnog zrenja i samo im je veoma lijepa jeser omogućila ne baš sasvim puno zrenje.

Neka morfometrijska svojstva nekih usjeva ZP-206/2 i Bc-28-11 u Brezovicama, mjerena 29. avgusta, prikazuje tab. 9.

Tab. 9. Proizvodno-demonstracioni ogledi hibrida ZP-206/2 i Bc-28-11 u rejonu Plava 1975.

Red. br.	Proizvođač	Naziv hibrida	Vis. bilj. cm	Deblj. stablj. cm	Broj klas. klas.	Duž. klas. cm	Deblj. klas. cm	Broj list. lista	Dož. sred. lista em	Šir. ared. lista cm
1.	Branko Dašić	Bc-28-11	198,4	2,1	1,2	17,3	4,2	12,1	89,1	8,9
2.	„ „	ZP-206/2	202,5	2,16	1,1	19,9	3,9	11,2	80,8	10,0
3.	Branko Rajković	ZP-206/2	182,8	2,6	1,4	22,2	3,0	10,4	80,0	9,2
4.	Jovan Rajković	ZP-206/2	188	2,1	1,4	25,2	5,6	9,5	76,4	10,6
5.	Boško Rajković	ZP-206/2	190,6	2,2	1,1	22,6	4,8	10,0	74,0	8,4

Podaci tab. 9 ne pokazuju kakvu osobitu zakonitost, osim što su prosječna visina biljaka i broj listova nešto veći a klasovi sitniji u Bc-28-11 nego u neujednačenih usjeva ZP-206/2. Razlike mjerenih osobina u 4 usjeva ZP-206/2 u istim prirodnim uslovima gajenja istoga naselja i tipa zemljišta nastali su, bez sumnje, kao posljedica različite plodnosti zemljišta i primijenjene agrotehnike.

ZAKLJUČCI

Rezultati uporednih i proizvodno-demonstracionih oglada sa ZP i nekim drugim domaćim hibridima kukuruza u glavnim rejonima njihova gajenja u Crnoj Gori 1975. daju, kao i sličnih oglada ranijih godina, neke podatke koji se, ne mogu zaobići, u daljem razumnom radu na unapređivanju ove i, u nas za dogledno vrijeme, vodeće ratarske kulture.

1. Hibridi kukuruza daju i u Crnoj Gori znatno veće, nerijetko i dvostruko ili, čak i trostruko veće prinose nego domaći ekotipovi

tvrdunaca; razumije se, ako se gaje na plodnim zemljištima i uz primjenu odgovarajuće visoke agrotehnike.

2. Za gotovo sve rejone proizvodnje kukuruza u Crnoj Gori više se danas cijene rani hibridi grupe zrenja 200, 300 ili 400, nastali ukrštanjem domaćih roditeljskih parova, nego kasniji hibridi koji su nastali od domaćih i američkih, a pogotovo samo američkih linija i pored toga što kasni nerijetko daju više prinose. Ovome doprinosi niz činjenica, a, u prvom redu, navike proizvođača na rane odlike i bolji kvalitet brašna, a uz to i kraća vegetacija hibrida dobijenih ukrštanjem domaćih roditeljskih parova. Za niže i sunčanije rejone Crne Gore mogu doći u obzir za gajenje i neki srednje rani i srednje kasni hibridi grupe zrenja 400 i 500. Ove godine je najraniji bio u ogledima u Titogradu ZP-206/2, a u Polimlju Bc-28-11 i Bl-270.

3. Za više brdske i priplaninske rejone i položaje još nemamo odgovarajućih kvalitetnih i ranih hibrida, koji bi na takvim položajima uspijevali da sazru na vrijeme i bili dostojni da zamijene stare domaće, dovoljno prilagođene rane kvalitetne i rodne ekotipove. Za te rejone treba u dogledno vrijeme stvarati veoma rane hibride isključivo od roditeljskih parova tih istih domaćih ekotipova, koje se i nadalje moraju održavati u proizvodnji zbog osobitog kvaliteta za ishranu ljudi i pozitivnih genetskih nasljednih osnova, pogodnih za hibridizaciju i stvaranje ranih kvalitetnih hibrida.

4. I pored sve većih zahtjeva u novije vrijeme društvenih gazdinstava za silažnim hibridima mi sa njima nemamo za sada potrebnog iskustva niti pouzdane orijentacije o vrijednosti pojedinog od njih za naše prilike i uslove proizvodnje. Bez sumnje, dolaze u obzir za gajenje hibridi koji daju veću biljnu masu. To su bili ove godine u Bjelopavlicima ZP SK-1A, ZP SK-1 i ZP SK-71c i u Nikšiću NS-802. Njihovi prinosi se smatraju za sada zadovoljavajući u našim oskudnim prilikama za ishranu stoke. Idućih godina treba da se isprobava što veći broj i ovih hibrida u glavnim poljoprivrednim rejonima u Crnoj Gori.

5. Rekordni prinosi hibridnog kukuruza postignuti u toku 1975. u Crnoj Gori, od oko 100 mc/ha i gotovo u svim žitorodnim rejonima Jugoslavije od preko 150 mc/ha, a posebno svjetski rekord u Americi od 211 mc/ha suvog zrna, predstavljaju do nedavno neslućene uspjehe i daju veliko ohrabrenje za dalje unapređenje ove osobito značajne kulturne biljke. Oni ukazuju na realne mogućnosti dobijanja još većih prinosa kukuruza u našoj zemlji i obavezuju naučnoistraživačke ustanove koje se bave njegovim unapređenjem za stvaranje i širenje u proizvodnju novih još boljih hibrida.

LES ESSAIS AVEC LES HYBRIDES DE MAIS
AU MONTÉNÉGRE EN 1975

par

Dr Ljubo Pavičević
Institut d'Agriculture, Titograd

R é s u m é

Les micro-essais et les essais démonstratifs, réalisés en 1975 des hybrides qui pourraient avantageusement remplacer les variétés négro, ont démontré que les hybrides donnent des rendements supérieurs aux types autochtones. Pour la production du grain, sur les terrains à hautes altitudes, on doit réserver les hybrides du groupe 200 et 300, et sur les plus bas, ensoleillés, les hybrides du groupe 400 et 500. Pour les plus hautes positions de la culture du maïs de la région montagneuse du Monténégro, on ne dispose encore des hybrides qui pourraient avantageusement remplacer les variétés domestiques.

Pour l'ensilage, les meilleurs résultats sont obtenus avec ZP SK-1A, ZP SK-1 et ZP SK-71c en Bjelopavlići et avec NS-802 dans la région de Nikšić.